

Journal of Religious Thought of
Shiraz University
Vol.22, No.3, Autumn 2022, Ser. 84,
PP: 21-50, ISSN: 2251-6123
ISSN online: 2717-2686
Article: Original Research

فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز
دوره ۲۲، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۱، پیاپی ۸۴،
صفحات ۲۱-۵۰، شاپا چاپی: ۶۱۲۳-۲۲۵۱
شاپا الکترونیکی: ۲۶۸۶-۲۷۱۷
مقاله: علمی پژوهشی

**A comparative study of the theological views of the
two schools of Qom and Baghdad on the burial of the
Shiite Imams
(Case study: Burial of Musa ibn Ja'far al-Kadhim)**

Saeed Tofigh *   Vajiheh Miri **

Abstract

The burial of the deceased Imam by the living Imam is one of the topics of interest in Shiite theological and jurisprudential thought. This article is a descriptive-analytical study of the beliefs of the two schools of Qom and Baghdad in this regard. The Qom school recognizes the burial of the deceased Imam by the living Imam as the definitive principle. The Baghdad school has not accepted the certainty of this issue as a theological and jurisprudential principle. The Baghdad school does not believe in the burial of Imam Hussein, Imam Kazem and Imam Reza by the next Imam. According to historical reports, Imam Kazem was buried by a friend.

Keywords: Qom School, Baghdad School, Imam's Burial, Imam Kazem, Sheikh Saduq, Sharif Morteza.

---

* PhD in Shiite History, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

tofigh_saeed@yahoo.com

** Postdoctoral researcher, University of Isfahan, Isfahan, Iran (**Corresponding Author**).

Vajiheh.miri@gmail.com

Date of Receive: 29/10/1400

Date of Accept: 14/01/1401

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام

معصوم (ع)

(مطالعه‌ی موردی: تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع))

سعید توفیق * و جیهه میری **

چکیده

تجهیز امام معصوم متوفی به دست امام معصوم در قید حیات، یکی از مباحثی است که در اندیشه‌ی کلامی و فقهی شیعه به آن توجه شده است. در این نوشتار با شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی به بررسی تطبیقی باور اعتقادی دو مکتب قم و بغداد در این خصوص پرداخته می‌شود. با بررسی رویکرد و دیدگاه دو مکتب قم و بغداد، روشن می‌شود که مکتب قم با تعبّد و التزام به روایات، تجهیز معصوم متوفی به دست معصوم بعدی را قاعده‌ای قطعی، تغییرناپذیر و فرازمانی و فرامکانی تلقی می‌کند؛ حال آن‌که فقهای متکلم مکتب بغداد، برخلاف فقهای محدث مکتب قم، نه تنها روایات وارده در خصوص تجهیز معصوم را در حوزه‌ی اخبار احاد قرار می‌دهند، بلکه قطعیت و تغییرناپذیری این مسأله را قاعده‌ی مسلم کلامی و فقهی نمی‌دانند.

مکتب بغداد ضمن آن که اولویت تجهیز معصوم به دست معصوم بعدی را پذیرفته است، آن را به درجه‌ای از قطعیت ارتقا نداده است تا در صورتی که برای امام زنده در تجهیز امام متوفی موانع و محدودیت‌هایی به وجود آمد، همچنان خود را ملتزم و متعبد به این قاعده بداند. مکتب متکلمان و محققان به تجهیز امام حسین، امام کاظم و امام رضا (ع) به دست معصوم بعدی قائل نیست. از گزارش‌های تاریخی نیز چنین درک می‌شود که متولی تجهیز امام کاظم (ع) یکی از دوستان آن حضرت بوده است.

واژگان کلیدی: مکتب قم، مکتب بغداد، تجهیز معصوم، امام کاظم (ع)، شیخ صدوق، شریف مرتضی.

۱. مقدمه

غسل جنازه‌ی امام معصوم (ع) یکی از مسائلی است که تا عصر حاضر بر دامنه‌ی کلامی و فقهی آن تدقیق و تأمل شده است. روایاتی در مصادر حدیثی شیعه به این مطلب اشاره دارد که غسل، کفن و دفن انبیاء، حضرت رسول (ص) و اهل البیت (ع) به‌عهده‌ی اوصیای پس از آنان است، آن‌گونه که مسأله‌ی انحصار غسل و کفن امام معصوم متوفی به‌دست امام معصوم

* دانش آموخته‌ی دکتری تاریخ تشیع، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. tofigh_saeed@yahoo.com

** محقق پسادکتری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول). Vajih.miri@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۹

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۲۳

بعدی و اقامه‌ی نماز میت امام متوفی توسط امام زنده یک قاعده‌ی فقهی و کلامی قطعی در اندیشه‌ی شیعی شناخته شده است.

از میان اهل‌البیت (ع)، تنها در خصوص تجهیز امام حسین (ع)، امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و حضرت صاحب‌الامر (عج) است که به نظر می‌رسد مسأله متفاوت است. در جستار حاضر می‌کوشیم از بین امامان نامبرده، غسل و نماز میت امام موسی‌بن‌جعفر الکاظم (ع) را از دیدگاه دو مکتب اصلی اثنی‌عشری بررسی کنیم که بعد از دوره‌ی حضور اهل‌البیت (ع) و در بازه‌ی تاریخی دو قرن نخستین عصر غیبت (۲۶۰ هجری تا ۴۶۰ هجری) بر مراکز علمی و محیط فکری شیعه چیره بود (یعنی مکتب قم (اهل‌الحديث) و مکتب بغداد (متکلمان و محققان)).

مکتب قم (اهل‌الحديث) همت خود را بر جمع‌آوری احادیث اهل‌البیت (ع) و ضبط و حفظ آن معطوف کرده بود و در واقع همان استمرار خط حدیث‌گویی اصحاب در زمان حضور اهل‌البیت (ع) بود. هواداران این مکتب عموماً با اجتهاد به معنای عمل و کوشش فکری براساس استنباط عقلی میانه‌ای نداشتند و حتی استدلال‌های عقلی کلامی را که برای تقویت مذهب و در حمایت از نظرهای شیعی به کار می‌رفت محکوم می‌کردند (ابن‌بابویه، ۴۳۲ ق، ص ۷۲-۷۴؛ مفید، ۱۴۱۳ ق ج، ص ۴۹، ۸۸).

مکتب بغداد (متکلمان و محققان) روشی سخت‌گیرانه در برخورد با احادیث داشت و هر روایتی را نمی‌پذیرفت و به هر خبری نیز استناد نمی‌کرد. از نظر متکلمان عقل‌گرا، آنچه پشتوانه و حجیت‌بخش به ادله‌ی نقلی است معرفت عقلی و ادله‌ی مبتنی بر عقل است؛ از این رو عقل‌گرایان، علاوه بر ارزیابی احادیث، به عقل و دلیل عقلی توجهی افزون‌تر داشتند و خبر واحد را نیز تنها در احکام و فقه عملی معتبر می‌دانستند؛ حال آن‌که مکتب قم در تبیین عقاید و معارف اسلامی، به حدیث و خبر واحد التفات خاصی داشت (سبحانی، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۲۰۰).

در این پژوهش، سعی بر آن است که با روش توصیفی تحلیلی و با استناد به مصادر حدیثی، کلامی و تاریخی، به دو پرسش اساسی پاسخ داده شود:

- رویکرد و دیدگاه هریک از دو مکتب قم و بغداد در خصوص غسل و نماز میت امام معصوم و مشخصاً موسی‌بن‌جعفر الکاظم (ع) چگونه بوده است؟

- مصادر تاریخی دیدگاه کدام‌یک از دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز موسی‌بن‌جعفر الکاظم (ع) را تأیید می‌کند؟

مورخان معاصر که در خصوص حیات امام کاظم (ع) کتاب‌های تحقیقی به نگارش درآورده‌اند، قائل به یکی از این سه قول شده‌اند:

الف) بعضی از آنان اگرچه از تجهیز امام کاظم (ع) به دست دوست آن حضرت سخن به میان می‌آورند، به این قول که امام رضا (ع) برای تجهیز امام کاظم (ع) حضور یافت و عهده‌دار

انجام آن شد، تمایل بیشتری نشان می‌دهند (القرشی، ۱۴۳۱ق، ج ۲، صص ۵۲۶-۵۲۵؛ الکعبی، ۱۴۳۰ق، ص ۲۰۵؛ الحاج حسن، ۱۴۲۰ق، صص ۳۱۴-۳۱۳؛ النقدي، ۱۹۴۸م، صص ۲۲-۲۱). در برابر، برخی دیگر از محققان، با قوت تمام، از قول تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) دفاع می‌کنند (البانی، ۱۴۳۱ق، صص ۲۹۳-۲۹۱؛ الکووانی‌العاملی، ۱۴۳۱ق، صص ۲۶۰-۲۵۵). (ب) بعضی از آنان تجهیز امام کاظم (ع) را به دست دوستی می‌دانند که آن حضرت در بغداد داشت و از اهل مدینه بود (المدرسی، ۱۴۳۱ق، ص ۷۴؛ الصغیر، ۱۴۳۱ق، صص ۲۸۸-۲۸۷).

(ج) بعضی دیگر از آنان در خصوص تجهیز امام کاظم (ع) توقف کرده و با رعایت جانب احتیاط، از ابراز نظر در این زمینه امتناع ورزیده، سکوت اختیار کرده‌اند (جعفریان، ۱۴۲۹ق، صص ۴۰۴-۴۰۵).

اگرچه مطالعات تاریخی معاصر کوشیده است به موضوع تجهیز امام کاظم (ع) بپردازد، عبور شتابزده از این موضوع، مجال بررسی مستقل و روشمند را از آن سلب کرده است؛ بنابراین پژوهش حاضر پیشینه‌ای مستقل و روشمند ندارد.

اهمیت و ارزش این تحقیق در آن است که در یک مطالعه تاریخی، تجهیز امام معصوم متوقی به دست امام معصوم زنده را که نزد اخباریون شیعه به یک اصل قطعی و بی‌چون و چرا ارتقا یافته بود، به کمک نقدگرایی، از مرتبه قطعی بی‌چون و چرا تنزل دهد، از آن قرائتی خردگرایانه ارائه کند. ساختار شکنی این مقاله در مواجهه با گفتمان اخباری می‌تواند در تفسیر عقلانی از روایت تجهیز امام، به دور از افراط و تفریط، جریان ساز واقع شود و راه خردگیری مخالفان را بر آموزه‌های اعتقادی شیعیان ببندد. نوآوری این مقاله در آن است که با استناد به مصادر تاریخی و هماهنگ با دیدگاه علمای مکتب بغداد، به‌ویژه سیدمرتضی علم‌الهدی، تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) را مردود شمرده، تجهیز آن حضرت را به دست دوستی که ایشان در بغداد داشت و از اهل مدینه بود (با همکاری سلیمان بن ابی جعفر منصور عباسی)، اقوی و ارجح ارزیابی کند.

باتوجه به این که موضوع اصلی این مقاله بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم است، نخست کوشیده شده است از خلال بررسی تطبیقی دیدگاه این دو مکتب، نظر اقوی و ارجح در خصوص تجهیز امام کاظم (ع) تبیین شود که موضوع فرعی مقاله حاضر است و در مرحله بعد، دیدگاه مختار به پشتوانه‌ی تحلیل تاریخی، مستدل و مبرهن می‌شود.

مقصود از واژه‌ی «تجهیز» در مقاله حاضر، چهار فعل غسل، کفن، نماز و دفن میت است. همچنین مقصود از «مصادر» نیز منابع دست اول و مادر است که تاریخ نگارش آن‌ها از مسأله‌ی مدنظر فاصله‌ی چندانی ندارد و توجه به تقدم آن‌ها موجب افزایش اعتبار و ارزش تحقیق می‌شود.

۲. بررسی دیدگاه‌ها

یکی از مسائلی که بین دو مکتب قم و بغداد محل اختلاف است، مسأله‌ی «الْأَمَامَ لَا يُغْسَلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» است. گرچه این مسأله در نظر اول، حکمی فقهی به نظر می‌رسد، باید پذیرفت چنانچه این مسأله یک قاعده‌ی قطعی و تغییرناپذیر شناخته شود، برای اثبات قطعیت داشتن یا قطعیت نداشتن قاعده‌ی «الْأَمَامَ لَا يُغْسَلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» خواهناخواه پای علم کلام به این موضوع گشوده می‌شود؛ زیرا ممکن است در مراسم تجهیز امام متوفی، برای امام بعدی که متولی امر غسل، کفن، نماز و دفن امام متوفی است، موانع و محدودیت‌هایی پیش آید، به گونه‌ای که امام متولی تجهیز امام متوفی نتواند امر تجهیز را برعهده گیرد. بنابراین مسأله‌ی انحصار غسل و کفن امام معصوم متوفی به دست امام معصوم بعدی و اقامه‌ی نماز میت امام معصوم زنده بر امام متوفی یک مسأله‌ی صرفاً فقهی نیست؛^۱ و پاسخ‌گویی به این سؤال را همچنان مهم می‌کند که اگر امام معصوم به دلیل موانع و محدودیت‌ها نتواند متولی امر تجهیز امام متوفی شود، آیا قطعیت این قاعده همچنان پابرجاست یا این قاعده‌ی فقهی نیز در شرایط خاص، همانند بعضی از قواعد فقهی دیگر، مشمول استثنا می‌شود، و چنانچه قطعیت این حکم فقهی در شرایط خاص همچنان به قوت خود پابرجاست، تجهیز امام متوفی چگونه امکان‌پذیر است؟

برای رسیدن به جواب این سؤالات، رویکرد و دیدگاه دو مکتب قم و بغداد را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲.۱. رویکرد و دیدگاه مکتب قم

۲.۱.۱. رویکرد فقهی مکتب قم

نوشته‌های فقهی این گروه از محدثان مجموعه‌ای از متون روایات است که به ترتیب موضوعی دسته‌بندی شده و گاهی اسناد روایات نیز حذف شده است (مدرسی طباطبائی، ۱۳۶۸ش، ص ۳۸). فقهای مکتب اهل‌الحديث از نوشتن مطالب فقهی با عباراتی جز نص عبارات روایات مذهبی هراس و وحشت داشتند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۲). با پذیرش این فرض که آنان قواعد و ضوابط اصول فقه را در خصوص حالات مختلف ادله، ولو به صورت ساده‌ی آن، می‌دانستند و حتی قسمتی از این ضوابط را که در روایات به آن‌ها اشاره شده بود عملاً به کار می‌بستند^۲ (صلاه‌الجمعه، ۱۲۸/۴ خ، ۹۶-۹۷)، باید توجه داشت که آنان هرگز به فکر جداکردن فقه از حدیث و تدوین کتاب‌های فقهی مستقل برنیامدند و شیوه‌ی سنت‌گرایانه‌ی خود را حفظ کردند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۲). فقهای شاخص این مکتب محدثانی نظیر محمدبن یعقوب‌الکلبینی (متوفی ۳۲۹ هجری)، محمدبن‌الحسن بن‌احمدبن‌الولید (متوفی ۳۴۳ هجری) و محمدبن‌علی بن‌بابویه قمی معروف به شیخ صدوق^۳ (متوفی ۳۸۱ هجری) هستند (طوسی، بی تا، ص ۱۳۵، ۱۵۶، ۱۵۷).

۲.۱.۲. رویکرد کلامی مکتب قم

عالمان این مکتب همانند رویکردشان در مسائل فقهی، روش صحیح فهم، تقریر و تبیین معارف الهی و معتقدات اسلامی را رجوع به آیات قرآن و احادیث ائمه و استناد به آنها می‌دانستند. آن‌گونه که نص‌گرایی شاخصه اصلی این مکتب در پرداختن به مسائل اعتقادی تلقی می‌شد. مهم‌ترین اصول فکری متکلمان مکتب نقلی، به اختصار عبارت است از: ۱. باور به مرجعیت اخبار و احادیث در کشف و تبیین معارف دینی، به‌گونه‌ای که روایات را به‌جز در موارد اندک، بدون جرح و تعدیل حدیثی نقل می‌کردند؛ ۲. اذعان به حجیت خبر واحد و استناد به آن در تبیین مسائل کلامی؛ ۳. در کمترین حد ممکن به عقل تکیه می‌کردند؛ به‌گونه‌ای که به هنگام تعارض دلیل عقلی با نقلی، دلیل نقلی را بر دلیل عقلی ترجیح داده، مقدم می‌کردند (عطائی‌نظری، ۱۳۹۷ش، ص ۱۲).

روشن شد که رویکرد فقهی و کلامی مکتب قم چنین است: مادامی که احادیث اهل‌البیت در اختیار آنان قرار دارد و احکام فقهی و مسائل اعتقادی براساس آنها شناختنی و تبیین‌پذیر است، نیازی به رجوع و استناد به عقل و استدلال‌های عقلی خطاپذیر نیست. موضوع مهم‌تر آن‌که مکتب قم در تبیین احکام فقهی و عقاید کلامی، اخبار احاد را همانند اخبار متواتر و اخبار محفوف به قرائن، مفید علم می‌دانست؛ به‌گونه‌ای که در شناخت مسائل و موضوعات دینی، اعم از فقهی و کلامی، استناد به خبر واحد را جایز می‌دانست (عطائی‌نظری، ۱۳۹۷ش، صص ۱۲-۱۳).

۲.۱.۳. دیدگاه مکتب قم

دیدگاه مکتب قم در خصوص تجهیز امام متوقی تابع رویکرد فقهی کلامی این مکتب بود؛ آن‌گونه که در ارتباط با غسل، کفن، نماز و دفن امام معصوم نیز نص‌گرا و احادیث‌گرا بود؛ در نتیجه شاهد آن‌ایم که صاحب کتاب *بصائر الدرجات* (متوقی ۲۹۰ هجری) با نقل حدیثی، دامنه‌ی فقهی کلامی تجهیز معصوم متوقی به دست معصوم بعدی را به همه‌ی معصومان، از حضرت رسول (ص) تا امام دوازدهم (ع)، توسعه و تعمیم داده است (الصفار، ۱۴۰۴ق، ص ۲۲۵). پس از وی، محمدبن یعقوب الکلینی در کتاب *الاصول من الکافی*، بابی را به نام «الْأَمَامُ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» اختصاص داد و در آن، روایات موجود در این زمینه را نقل کرد (الکلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، صص ۳۸۴-۳۸۵). سرانجام شیخ صدوق، برجسته‌ترین نماینده‌ی مکتب قم، در خصوص تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع) با استناد به روایتی^۴ نقل می‌کند که امام رضا (ع) که در آن هنگام در مدینه اقامت داشت، برای غسل پدر و اقامه‌ی نماز میت بر آن حضرت، در بغداد حضور یافت (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، صص ۱۰۴-۱۰۳).

رویکرد نقل‌گرایی شیخ ابو جعفر محمدبن الحسن الصفار در کتاب *بصائر الدرجات* در بیان غسل، کفن و نماز میت معصوم متوقی به دست معصوم بعدی، به کتب حدیثی متأخر، نظیر

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع) ... ۲۷

الخرائج و الجرائح (راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، صص ۷۷۸-۷۷۹)، طرف من الانباء و المناقب (ابن طاووس، ۱۴۲۰ق، صص ۵۸۱-۵۸۲)، مدینه معجز الاثمه الاثنی عشر (بحرانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، صص ۴۷-۴۸؛ بحرانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، صص ۲۱۸-۲۱۹)، بحار الانوار الجامعه لِدرر اخبار الاثمه الاطهار (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۲، صص ۵۱۳، ج ۲۷، صص ۲۸۹-۲۹۰)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، صص ۲۵۶-۲۵۸)، تفسیر نور الثقلین (العروسی الحویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، صص ۶۴۰-۶۴۱)، منتهی الآمال فی تواریخ النبی و الآل (القمی، ۱۳۷۹ش، ج ۳، صص ۱۷۰۷-۱۷۱۳) سرایت یافت.

همچنین دیدگاه مکتب قم در زمینه‌ی تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع) به دست امام رضا (ع) که به صورت مشخص، در کتاب عیون اخبار الرضا از شیخ صدوق نقل شده است، در مصادر بعدی، همچون عیون المعجزات (ابن عبدالوهاب، بی تا، ص ۱۰۵)، دلائل الامامه (طبری، ۱۴۱۳ق، ص ۳۱۵)؛ الدر النظیم فی مناقب الاثمه اللهامیم (الشامی، ۱۴۲۰ق، ص ۶۷۱)، بحار الانوار الجامعه لِدرر اخبار الاثمه الاطهار (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸، ص ۲۲۵)، شرح الکافی الاصول و الروضه (المازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۶، ص ۱۷۶)، اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات (حر عاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۴، ص ۲۴۵)، مدینه معجز الاثمه الاثنی عشر (بحرانی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۳۶۹)، تفسیر نور الثقلین (العروسی الحویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۴۳۷)، ریاض الابرار فی مناقب الاثمه الاطهار (الجزائری، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۳۲۴) نیز دنبال شده است.

۲.۲. رویکرد و دیدگاه مکتب بغداد

۲.۲.۱. رویکرد فقهی مکتب بغداد

در مقابل روش‌های تقلیدی مدرسه‌ی قم که تقریباً به صورت کامل به اخبار و روایات متشبه می‌شد، در بغداد یک گرایش اجتهادی به وجود آمد که فقه را با واقعیات منطبق می‌کرد (ابراهیم، ۱۴۳۳ق، صص ۱۵-۱۶). آن گونه که در مکتب بغداد، کمال عقل، اجتهاد و رأی، یکی از شاخصه‌های مجتهدان امامی‌ای معرفی شده که حضرت صاحب الامر (ع) آن‌ها را عهده‌دار تنفیذ احکام شرعی کرده است (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۳ق، ص ۴۲۱)؛ از این رو فقه مکتب بغداد بر قواعد کلی قرآنی و احادیث مسلم و مشهور (متواترات) استوار بود، لیکن روایاتی را که شیعیان از امامان خود نقل می‌کردند و صحت انتساب آن‌ها قطعی نبود (اخبار الاحاد) بی اعتبار می‌دانست و به جای آن، بر نظرات مشهور و متداول میان شیعه تکیه می‌کرد که عمل طائفه بر اساس آن بود (الاجماع). استنباط احکام شرعی از منابع مزبور بر اساس روش استدلالی و تحلیلی و عقلی انجام می‌پذیرفت و متکلمان به خاطر درگیری روزمره با تفکر و استدلال و بحث و مناظره، با قواعد و شیوه‌های آن به درستی آشنا و در کاربرد آن ورزیده و ماهر بودند. مشخصه‌ی اصلی مکتب متکلمان، تأکید آنان بر اعتبار نداشتن احادیث، به خودی خود، بود (مدرسی طباطبائی، ۱۳۶۸ش، صص ۴۷-۴۸). آن گونه که شیخ مفید در دو کتاب خود، یعنی التذکره باصول الفقه و تصحیح اعتقادات الامامیه (مفید، ۱۴۱۳ق ب، ص ۳۸،

۲۸ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، سری ۳، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۸۴، صص: ۲۱-۵۰

۴۴-۴۵؛ مفید، ۱۴۱۳ق ج، ص ۴۹)، شریف مرتضی در الذریعه الى اصول الشریعه (علم الهدی، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص ۵۵۵) و شاگردان آن دو نیز بر این نکته تکیه کردند (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۰۸؛ ابن براج، ۱۴۱۱ق، ص ۵۸؛ کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۰۸؛ شیخ بهائی، ۱۳۹۰ق، ص ۵).

۲.۲.۲. رویکرد کلامی مکتب بغداد

عالمان این مکتب با اتخاذ روش و رویکرد عقلی، مسائل کلامی را بررسی و تبیین می‌کردند. متکلمان عقل‌گرا استناد به بسیاری از روایات و احادیث را صحیح ندانسته، در نتیجه ناگزیر از رجوع به عقل و استدلال‌های عقلی در مباحث کلامی شدند. از نظر عالمان مکتب بغداد، آنچه پشتوانه و حجیت‌بخش به ادله‌ی نقلی است، معرفت عقلی و ادله‌ی مبتنی بر عقل است و به‌همین دلیل، معرفت و دلیل عقلی بر معرفت و دلیل نقلی مقدم است؛ از این رو برخلاف مکتب قم، به هنگام تعارض دلیل نقلی با دلیل عقلی، حکم به طرد دلیل نقلی و اخذ دلیل عقلی می‌کردند^۵ (مفید، ۱۴۱۳ق ج، ص ۱۴۹).

متکلمان عقل‌گرا به شدت منکر حجیت خبر واحد در حوزه‌ی اعتقادات بوده‌اند و استفاده از آن را در مسائل عقیدتی جایز نمی‌دانسته‌اند. به باور این دسته از متکلمان، از آنجاکه از یک سو، در مسائل اعتقادی باید برای انسان باور یقینی و قطعی حاصل شود، فقط ادله‌ی یقین‌آور حجت است؛ و از سوی دیگر، خبر واحد در صورت معتبر بودن، تنها مفید ظن است و یقین‌آور نیست؛ در نتیجه خبر واحد حجت نیست و استناد به آن در مسائل اعتقادی جایز نیست (عطائی نظری، ۱۳۹۷ش، ص ۱۲-۱۶).

۲.۲.۳. دیدگاه مکتب بغداد

دیدگاه مکتب بغداد در خصوص تجهیز امام متوقی نیز تحت تأثیر رویکرد عقل‌گرایانه‌ی این مکتب قرار داشت. برخلاف فقهای محدث مکتب قم که قاعده‌ی فقهی کلامی «الأمَامَ لَا یُعَسِّلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» را به صورت مطلق و بی‌چون‌وچرا پذیرفته بودند، فقهای متکلم مکتب بغداد نه تنها این قاعده را قطعی و تغییرناپذیر نمی‌دانستند، بلکه معتقد بودند در شرایطی که برای امام متولی تجهیز امام متوقی، موانع و محدودیت‌های پیش آید، دیگر مسلمانان می‌توانند تجهیز امام متوقی را به عهده گیرند؛ اگرچه بی‌تردید، اولویت تجهیز امام معصوم متوقی با امام معصوم زنده است.

محمدبن محمدبن نعمان مشهور به شیخ مفید (متوقی ۴۱۳ هجری) نخستین فقیه متکلم مکتب بغداد، در کتاب الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد خود، لزوم قطعی تجهیز امام معصوم متوقی به دست امام معصوم زنده را نمی‌پذیرد و در خصوص امام حسین (ع)، امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) که تجهیز ایشان به دست معصوم جانشین آنان محل تردید است، برخلاف فقهای محدث مکتب قم، تجهیز این حضرات را به دست مسلمانان دیگر می‌داند. شیخ مفید می‌گوید پس از خروج ابن‌سعد از کربلا، گروهی از بنی‌اسد که در غاصریه بودند،

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۲۹

نزد اجساد حسین (ع) و یارانش آمده و بر آنان نماز گزارده و آنان را دفن کردند^۶ (مفید، ۱۴۱۳ق الف، ج ۲، ص ۱۱۴). همچنین در خصوص تجهیز امام رضا (ع) می نویسد: چون حضرت رضا (ع) به شهادت رسید، مأمون یک شبانه روز مرگ آن حضرت را پنهان کرد، سپس به نزد محمدبن جعفر (عموی آن حضرت) و گروهی از خانواده و دودمان ابی طالب فرستاد که در خراسان بودند و چون حاضر شدند، خبر مرگ آن حضرت را به ایشان داد و گریست و بسیار در مرگ آن حضرت بی تابی از خود نشان داد و جنازه‌ی آن بزرگوار را صحیح و سالم به ایشان نشان داده، آنگاه خطاب به جسد امام گفت: «ای برادر! بر من دشوار است تو را در این حال ببینم، من آرزو داشتم که پیش از تو بمیرم (و تو جانشین من باشی)، ولی خدا نخواست». سپس دستور داد آن حضرت را غسل داده، کفن و حنوط کنند (مفید، ۱۴۱۳ق الف، ج ۲، ص ۲۷۱).

شیخ مفید در خصوص تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع) که موضوع پژوهش این نوشتار است، می نویسد: چون هنگام وفات آن حضرت رسید، از سندی بن شاهک خواست که دوستی را که آن حضرت در بغداد داشت و از اهل مدینه بود و خانه‌اش نزدیک خانه‌ی عباس بن محمد در مشرعه القصب بود، حاضر کند که سرپرست غسل و کفن آن حضرت باشد و او چنین کرد (مفید، ۱۴۱۳ق الف، ج ۲، ص ۲۴۳).

شاگرد و جانشین شیخ مفید، سیدمرتضی علم الهدی (متوفی ۴۳۶ هجری) که برجسته‌ترین نماینده‌ی مکتب بغداد بود و عقل‌گرایی در این مکتب با وی به اوج خود رسید^۷ نیز به شدت بر موضع مکتب قم در پذیرش تمام‌عیار قاعده‌ی تجهیز امام متوفی به دست امام معصوم زنده تاخت.^۸

سیدمرتضی در پاسخ به پرسشی که از او در زمینه‌ی تجهیز امام معصوم به دست معصوم دیگر شده بود، روشن ساخت که این روایت خبر واحد است که موجب علم نمی‌شود و به استناد آن نمی‌توان با قطعیت سخن گفت^۹ و با فرض پذیرش درستی این روایت، امام معصوم فقط در صورت امکان و قدرت بر تولی امر تجهیز امام متوفی، آن را برعهده می‌گیرد. سیدمرتضی در برابر باور مکتب قم، برای تبیین نفی قطعیت این قاعده در اوضاع و شرایط اضطرار، به وفات امام کاظم (ع) در بغداد و حضور نیافتن امام معصوم بعدی، یعنی علی بن موسی الرضا (ع)، برای تجهیز آن حضرت استناد می‌کند^{۱۰} (علم الهدی، بی تا، ج ۳، ص ۱۵۵-۱۵۶).

شریف مرتضی در این رساله که با نام مسئله فی من یتولی غسل الامام (علیه السلام) شناخته می‌شود (آقا بزرگ الطهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۰، ص ۳۹۵)، ضمن پذیرش ظهور معجزه به دست ائمه‌ی اطهار (ع)، از پذیرش انتقال معجزه‌گونه‌ی امام متولی تجهیز معصوم متوفی به شهر بغداد و طوس سر باز زده، به آن نیز پاسخ می‌دهد (علم الهدی، بی تا، ج ۳، ص ۱۵۵-۱۵۷). در این رساله، موضع‌گیری مقتدرانه‌ی سیدمرتضی در برابر مکتب نص‌گرای قم، به میزانی چشم‌گیر است که بعضی از پژوهشگران معاصر، این رساله‌ی شریف مرتضی را

نشان‌دهنده‌ی تلاش وی در پیراستن عقاید شیعی دانسته‌اند (محمی‌الدین، ۱۹۵۷م، ص ۱۵۰). در مقابل، از آنجاکه این رساله با عواطف و علائق شیعی بعضی از محققان معاصر همسو نیست، عده‌ای کوشیده‌اند درخصوص انتساب این رساله به سیدمرتضی تردید کنند (الخطاوی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۹۱)؛ حال آن‌که ابن شهر آشوب (متوفی ۵۸۸ هجری) که فقیه، محدث، مفسر و از دانشمندان نامور علم رجال در قرن ششم است، در کتاب *متشابه القرآن و مختلفه*، افزون بر آن‌که رساله‌ی *مسئله فی من یتولی غسل الامام (علیه السلام)* را تالیف سیدمرتضی می‌داند، از آن نقل قول می‌کند (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹ق، ج ۱، ص ۲۵۳).

از دیگر دلایلی که گویای آن است که سیدمرتضی به قطعیت قاعده‌ی تجهیز امام معصوم متوفی به دست معصوم بعدی اعتقادی نداشته، آن است که «زیارت ناحیه‌ی مقدسه^{۱۱}» را که در آن آمده است: «السَّلَامُ عَلٰی مَنْ دَفَنَهُ اَهْلُ الْقُرَى» را نه تنها روایت کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۳۲۸)، بلکه نزد ایشان این زیارت از دیگر زیارت‌ها معتبرتر بوده است؛ از این رو شریف مرتضی به هنگام زیارت امام حسین (ع)، نخست این زیارت را می‌خواند و سپس زیارت‌های دیگر را قرائت می‌کرد (ابن طاووس، ۱۴۱۶ق، ص ۲۲۱-۲۳۵؛ النوری الطبرسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱۰، ص ۳۳۵).

۳.۲. ارزیابی دیدگاه مکتب قم و بغداد

شیخ صدوق دو خبر طولانی و متفاوت درباره‌ی چگونگی تجهیز امام کاظم (ع) در کتاب *عیون اخبار الرضا* نقل کرده است. در یک روایت، امام رضا (ع) با قدرت الهی از مدینه به بغداد رفته و بدون آن‌که افرادی که عهده‌دار غسل امام کاظم (ع) شده بودند امام رضا (ع) را بشناسند، آن حضرت را غسل کرده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۴). در روایت دیگر، سلیمان بن ابی جعفر منصور عباسی، عموی هارون الرشید را عهده‌دار تجهیز امام کاظم (ع) معرفی می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۹۹-۱۰۰). اگرچه شیخ صدوق روایت تجهیز امام کاظم به دست امام رضا (ع) را نقل می‌کند، اما در ادامه‌ی روایت تجهیز امام به دست سلیمان، تصریح می‌کند که این اخبار را در کتاب *عیون اخبار الرضا*، به منظور رد بر جریان واقفیه آورده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۶-۱۰۵).

شیخ صدوق در *عیون اخبار الرضا* و *کمال الدین و تمام النعمه* از شبهه‌ی واقفیه و استناد آنان به روایت «الْأَمَامُ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَائِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» در نفی و انکار امامت امام رضا (ع) سخن گفته است و به آن پاسخ داده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۶-۱۰۵). گرچه اصل روایت در میان اهل بیت (ع) برای نخستین و آخرین بار از امام صادق (ع) نقل شده است، شیخ صدوق این خبر را نه به اسناد خود، بلکه از زبان واقفیه نقل کرده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۵).

شیخ صدوق شأن دیگری برای روایت «الْأَمَامُ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَائِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» نقل کرده و آن، بطلان امامت اسماعیل، فرزند بزرگ‌تر امام صادق (ع) است؛ زیرا پس از مرگ

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۳۱

اسماعیل، امام او را غسل نداد و امر فرمود تا وی را غسل دادند (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۷۱)؛ بنابراین به نظر می‌رسد روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست سلیمان نیز نزد شیخ صدوق مقبول‌تر است؛ چه، اگر ایشان روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست سلیمان بن ابی جعفر را ضعیف می‌دانست، دلیلی وجود نداشت تا این روایتی را که از عبدالواحد بن محمد بن عبدوس العطار در ماه شعبان سال ۳۵۲ هجری استماع کرده نیز نقل کند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۹۹).

همچنین شیخ صدوق روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست سلیمان بن ابی جعفر را نه تنها در کتاب *عیون اخبار الرضا* نقل کرده است، بلکه در کتاب دیگر خود، یعنی *کمال الدین و تمام النعمه* نیز نقل کرده است، حال آن‌که نقل روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) فقط محدود به کتاب *عیون اخبار الرضا* است (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۳۸-۳۹). اگرچه شیخ صدوق در مقام احتجاج علیه واقفیه روشن می‌سازد که اگر فرض کنیم که تفسیر واقفیه از روایت «الْأَمَامُ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» صحیح باشد، روایاتی وجود دارد که امام رضا (ع) طی الارض کرد و بی‌آن‌که دستگاه خلافت عباسی بداند، پدرش را غسل داد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۶)، اما روشن است که وقتی صدوق این فرض را مطرح می‌کند، دلالت بر درستی آن ندارد و فقط از باب احتجاج است؛ همان‌گونه که روشن است که اخبار طی الارض کردن امام رضا (ع) را بعضی از شیعیان به منظور مواجهه با واقفیه ساختند که مخالفان خود را با این شبهه به حیرت افکنده بودند. بنابراین راه خلاص شدن از این شبهه، ادعای حضور اعجاز‌گونه‌ی امام رضا (ع) برای تجهیز پدرش بود.

اگرچه پیش از شیخ صدوق، ابوالقاسم سعد بن عبدالله اشعری قمی (متوفی ۳۰۰ هجری) در کتاب *بصائر الدرجات* خود، روایتی را در خصوص تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع)، منقول از ابراهیم بن ابی‌سما، گزارش می‌کند، در نص این روایت در خصوص شخص متولی تجهیز امام کاظم (ع) تعارض جدی وجود دارد که اعتبار آن را مخدوش می‌سازد (الحلی، ۱۳۷۰ق، ص ۱۳). اگرچه مجلسی کوشیده است از یک سو تعارض درون نص این روایت و از سوی دیگر، تعارض این روایت با روایت دیگری را توجیه کند که در این زمینه وارد شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۷، ص ۲۸۹-۲۸۸)، توجیه او درست و استوار نیست؛ چه، با سند معتبر، روایت «الْأَمَامُ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» ثابت نمی‌شود و در این باره نه تنها روایت معتبری وجود ندارد، بلکه روایات خلاف این موضوع دیده می‌شود. بنابراین امام رضا (ع) عهده‌دار تجهیز پدرش امام کاظم (ع) نبوده است (محسنی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۱۸۹).

همچنین اگرچه حسین بن حمدان الخصبی (متوفی ۳۵۸ هجری) پیش از شیخ صدوق، در کتاب خود، یعنی *الهدایه الکبری*، روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) را گزارش کرده است، رجالیون متقدم امامی الخصبی را تضعیف کرده‌اند و هیچ‌یک از آنان او

۳۲ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، سری ۳، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۸۴، صص: ۲۱-۵۰

را موثق ندانسته‌اند (ابن‌الغضائری، ۱۴۲۲ق، ص ۵۴؛ النجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۶۷؛ الحلی، ۱۳۸۱ق، ص ۲۱۷)؛ بنابراین همچنان نقل‌الخصیبه بر قوت اعتبار این روایت نمی‌افزاید. همچنین شیخ صدوق در کتاب دیگر خود، یعنی *مَنْ لَا یَحْضِرُهُ الْفَقِیْه*، روایت را چنین نقل کرده است: «سندی بن‌شاهک از امام کاظم (ع) خواست تا به او اجازه دهد تا ایشان را کفن کند، اما حضرت نپذیرفت» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۸۹). اگرچه فقرات پایانی این روایت در نقل شیخ صدوق افتاده است، شیخ مفید آن را به‌صورت کامل ضبط کرده است. شیخ مفید ادامه‌ی روایت را چنین ثبت کرده است: «و کفن من نزد خودم موجود است و می‌خواهم سرپرست غسل و دفن و کفن من فلان دوست من باشد» (مفید، ۱۴۱۳ق الف، ج ۲، ص ۲۴۳). باتوجه‌به این‌که شیخ مفید نص کامل روایت را ثبت کرده است، بهتر می‌توان به کیفیت تجهیز امام کاظم (ع) علم پیدا کرد. این‌که شیخ صدوق این روایت را نقل می‌کند، نشان از آن دارد که ظاهراً خود شیخ صدوق نه‌تنها روایاتی را که تجهیز امام کاظم (ع) را به شخص غیرمعصوم نسبت می‌دهد ضعیف نمی‌داند، بلکه به نظر می‌رسد به این روایات تمایل بیشتری دارد؛ زیرا شیخ در نقل این روایات، اهتمام بیشتری داشته است تا نقل روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع).

باتوجه‌به شواهد و قرائن مذکور، چنین به دست می‌آید که شیخ صدوق، که برجسته‌ترین نماینده‌ی مکتب قم است، تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) را نپذیرفته است. اما ذکر این‌که شیخ صدوق به بیان این نکته می‌پردازد که روایاتی وجود دارد که امام رضا (ع) طی الارض کرد و بی‌آن‌که دستگاه خلافت عباسی بدانند، پدرش را غسل داد^{۱۲} (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۶)، باعث شد که صاحبان مصادر حدیثی تفسیری متأخر، آن را قاعده‌ای قطعی و تغییرناپذیر تصور کنند. همچنین آن‌گونه که از گزارش مؤلف کتاب *الغیبه فهمیده* می‌شود، وجود اخباری درباره‌ی تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) و حیات فرقی واقفیه تا قرن چهارم و استمرار شبهه‌ی آنان، سبب می‌شد تا برخی علمای متقدم شیعه به آمدن آن حضرت از مدینه به بغداد و انجام غسل پدر به دست ایشان معتقد شوند (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۵۵).

شیخ مفید هنگام بیان اعتقادات شیعیان اثنی‌عشری، از لزوم غسل امام پیشین به دست امام بعدی سخنی به میان نیاورده است (حسینیان‌مقدم و گودرزی، ۱۳۹۶ش، ص ۱۱۵). بنابراین برخلاف مکتب قم، علمای مکتب بغداد، همچون شیخ مفید و سیدمرتضی علم‌الهدی، بدون تمسک به اخبار آحاد درخصوص تجهیز امام کاظم (ع) و بدون آن‌که خود را گرفتار تناقض سازند، حضور امام رضا (ع) برای غسل، کفن، نماز و دفن امام کاظم (ع) را نمی‌پذیرند. دلیل این نپذیرفتن آن نیست که آنان منکر طی‌الارض کردن امام معصوم از باب اعجاز باشند^{۱۳}، بلکه از آن‌رو است که این روایت خبر واحد است و موجب علم و یقین نمی‌شود (علم‌الهدی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۵۵-۱۵۶). ضمن این‌که آنان در گزارش‌های تاریخی، به هیچ گزارش متقنی

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۳۳
دست نیافته‌اند که گویای حضور امام رضا (ع) در بغداد برای تجهیز پدرش باشد، تا بدان
استناد کنند.

۴.۲. گزارش تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع) در مصادر تاریخی

با بررسی رویکرد و دیدگاه دو مکتب اصحاب‌الحدیث و متکلمان و محققان در خصوص
تجهیز امام معصوم به صورت عام و در زمینه‌ی تجهیز امام کاظم (ع) به صورت خاص، نوبت به
آن می‌رسد تا با بررسی مصادر تاریخی، روشن سازیم که این گزارش‌ها پشتیبان دیدگاه
کدام‌یک از دو مکتب قم و بغداد است.

اگرچه بعضی از مصادر تاریخی در خصوص این‌که چه کسی عهده‌دار غسل و کفن امام
کاظم (ع) شد سکوت کرده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص ۲۷۱؛ الخطیب‌البغدادی، ۱۴۲۲ق،
ج ۱۵، صص ۲۰-۱۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۶، ص ۱۶۴؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، صص ۱۸۳-
۱۸۲)، در مقابل، برخی مصادر دیگر، به تناسب، این موضوع را پوشش داده‌اند. بعضی از این
مصادر، اگرچه از غسل، کفن و دفن امام کاظم (ع) گزارش بسیار مختصری ارائه می‌دهند، در
گزارش آنان، شخص عهده‌دار تجهیز امام (ع) مجهول است (یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۱۴؛
الاصفهانی، بی‌تا، ص ۴۱۷)؛ حال آن‌که برخی دیگر از مصادر، دوست امام کاظم (ع) را عهده‌دار
تجهیز امام می‌دانند و می‌نویسند: چون هنگام وفات آن امام (ع) رسید، از سندی‌بن‌شاهک
خواست که دوستی را که آن حضرت در بغداد داشت و از اهل مدینه بود و خانه‌ی او نزدیک
خانه‌ی عباس‌بن‌محمد در مشرعه‌ القصب بود، حاضر کند که سرپرست غسل و کفن آن
حضرت باشد و او چنین کرد. سندی‌بن‌شاهک گوید: من از او درخواست کردم که به من
اجازه دهد تا خود او را کفن کنم، او به من اجازه‌ی این کار را نداد، گفت: ما خاندانی هستیم
که مهریه‌ی زنانمان و خرج نخستین حج و کفن مردگانمان از مال پاک خودمان است و کفن
من نزد خودم موجود است و می‌خواهم سرپرست غسل و دفن و کفن من فلان دوست من
باشد. پس همان شخص که نام برده بود حاضر کردم و کارهای مزبور را انجام داد (مفید،
۱۴۱۳ق الف، ج ۲، ص ۲۴۳؛ ابن‌شعبه‌حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۱۲؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، صص ۳۱-
۳۰؛ فتال‌نیشابوری، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۲۲۱؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۴؛ اربلی، ۱۴۲۱ق،
ج ۲، ص ۷۶۳؛ المالکی‌المکی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۹۵۸؛ النوری‌الطبرسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲،
ص ۲۳۱).

از بررسی مصادر که از تجهیز امام کاظم (ع) سخن به میان آورده است، دو نکته روشن
می‌شود:

نخست، اگرچه در هویت دوست امام کاظم (ع) که آن حضرت وصیت فرمود تا عهده‌دار
تجهیز حضرت شود ابهام وجود دارد و بر پژوهشگران به نحو دقیق روشن نیست که آن شخص
چه کسی بوده است، همین قدر معلوم است که شخصی غیرمعصوم عهده‌دار تجهیز امام شده
است.

دوم، بعضی از مصادر، سلیمان بن ابی جعفر منصور عباسی را که عموی هارون الرشید بود، عهده دار تجهیز امام کاظم (ع) معرفی می کنند (ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ق، ج ۴، صص ۳۵۴-۳۵۳؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۴).

باتوجه به شواهد و قرائن تاریخی، مشارکت عباسیان در تجهیز امام کاظم (ع) از قوت بیشتری برخوردار است؛ چه، از گزارش های تاریخی به وضوح روشن می شود که دولت مردان عباسی نگران افکار عمومی در خصوص قتل امام کاظم (ع) به دست خود بودند^{۱۴}؛ در نتیجه عباسیان از ترس بالاگرفتن فتنه ای که در پی شهادت امام کاظم (ع) می توانست تاج و تخت آنان را به خطر اندازد، ناچار برای تبرئه ی خویش از مظان اتهام، تدابیری اندیشیدند: نخست، کوشیدند نشان دهند که فوت امام (ع) در اثر مرگ طبیعی است؛ دوم، برای فریب مردم، خودشان تجهیز امام کاظم (ع) را به عهده گرفتند که سلیمان بن ابی جعفر منصور عباسی، یکی از آنان و متولی تجهیز امام کاظم (ع) بود (الکعبی، ۱۴۳۰ق، ص ۲۰۷)؛ سوم، با به عهده گرفتن تجهیز امام (ع)، خود را نزد عموم مردم، صاحب عزای آن حضرت معرفی کردند.

بین این دو گزارش را نیز می توان این گونه جمع کرد که بپذیریم تجهیز امام کاظم (ع) به دست دوست آن حضرت، با همکاری و کمک سلیمان بن ابی جعفر منصور انجام شده است. آنچه در این میان اهمیت می یابد آن است که هیچ شاهد یا قرینه ی تاریخی در خصوص حضور امام رضا (ع) در بغداد و تجهیز امام کاظم (ع) به دست آن حضرت وجود ندارد. بنابراین گزارش های تاریخی نیز پشتیبان دیدگاه مکتب بغداد (متکلمان و محققان) در خصوص حضور نیافتن امام رضا (ع) به هنگام وفات امام کاظم (ع) در بغداد و در نتیجه، تجهیز نشدن امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) است.

با بررسی مصادر تاریخی، روشن می شود که روایت تجهیز امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) با حوادث تاریخی مخالفت دارد. حال آن که اگر در ضمن حدیثی، مطلبی برخلاف واقعیت های مسلم تاریخی نقل شود، شاهدی بر نادرستی و ضعف آن حدیث خواهد بود (مهریزی، ۱۳۹۰ش، ج ۱، ص ۱۲۹). همان گونه که صاحب المیزان فی تفسیر القرآن نمونه هایی از روایات را چون با تاریخ مسلم معارض بوده، کنار نهاده است (الطباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۴، ص ۳۸۰؛ الطباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۳۷۰)؛ و نیز صاحب الاخبار الدخیله مخالفت با تاریخ را یکی از معیارهای نقد روایت دانسته و براساس آن، برخی از روایات را نقد کرده است (التستری، ۱۴۰۱ق، ج ۱، صص ۱۸۱-۱۷۹).

۲.۵. ارجحیت دیدگاه مکتب بغداد

با بررسی دیدگاه مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع) و به پشتیبانی شهادت گزارش های تاریخی و دلیل عقلی، می توان به این جمع بندی رسید که دیدگاه مکتب بغداد رجحان بیشتری دارد؛ چراکه مکتب بغداد ضمن آن که اولویت تجهیز معصوم به دست معصوم بعدی را پذیرفته است، آن را به درجه ای از قطعیت ارتقا نداده است

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۳۵

که در فرض آن که برای امام زنده در تجهیز امام متوقی موانع و محدودیت‌هایی به وجود آمد، همچنان خود را ملتزم و متعبد به این قاعده بدانند.

با تأکید مکتب قم بر تجهیز معصوم متوقی به دست معصوم بعدی و توسعه و تعمیم دادن این قاعده به تمامی ائمه‌ی اثنی عشر (ع)، شیعیان در این باره جویای نظر سیدمرتضی شدند که برجسته‌ترین نماینده‌ی مکتب بغداد بود. شریف مرتضی روایاتی را که در این زمینه نقل شده بود خبر واحد دانست و در پاسخ به پرسش شیعیان، این روایات را از اساس فاقد اعتبار کافی برای حصول علم و یقین شمرد و با فرض پذیرش صحت این دست از روایات، آن‌ها را ناظر به زمانی دانست که امام عهده‌دار تجهیز، قدرت و امکان لازم بر تولی این امر را داشته باشد (علم‌الهدی، بی تا، ج ۳، صص ۱۵۵-۱۵۶).

سیدمرتضی با تنزل قاعده‌ی تجهیز معصوم از قطعیت به مشروط بودن آن به قدرت و امکان برای تولی امر تجهیز امام متوقی، راه خُرده‌گیری مخالفان بر آموزه‌های اعتقادی شیعیان را بست. وی با مقید کردن تولی تجهیز امام به دو شرط قدرت و امکان، با ارائه‌ی تفسیری عقلانی از روایت تجهیز امام متوقی به دست معصوم بعدی، نه تنها درستی اخبار احاد در این باره را در بوت‌های امکان قرار داد، بلکه راهی میانه در پیش گرفت و برخلاف مکتب قم، برای توجیه اعتقادی این قاعده، نیازی به ترجیح دلیل نقلی بر دلیل عقلی ندید؛ چراکه نزد سیدمرتضی، اساساً دلیلی عقلی بر تغییرناپذیر بودن این قاعده وجود نداشت. سیدمرتضی بر این باور بود که تجهیز نشدن امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) موجب ایجاد خلل و نقص در مقام امامت الهی هیچ‌یک از این دو امام (ع) نمی‌شود؛ چراکه امامت آنان به نص نبوی ثابت می‌شود (علم‌الهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲۲؛ علم‌الهدی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، صص ۱۴۵-۱۴۴؛ علم‌الهدی، ۱۴۳۱ق، ج ۲، ص ۸۱؛ علم‌الهدی، ۱۳۷۳ق، ص ۸۱).

دیدگاه مکتب بغداد در عصر حاضر نیز می‌تواند در خصوص این پرسش که براساس قاعده‌ی «الْأَمَامَ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ»، تجهیز حضرت صاحب‌الامر (ع) را چه کسی برعهده می‌گیرد، پاسخی عقلانی و شرعی باشد؛ به این معنا که اولویت تجهیز امام دوازدهم برعهده‌ی امام معصومی است که پس از «رجعت» حضور دارد^{۱۵}، اما چنانچه بنا بر هر دلیلی، امام حاضر قدرت و امکان عهده‌داری تجهیز آن حضرت را نداشته باشد، دیگر عدول مؤمنین تجهیز ایشان را برعهده خواهند گرفت.

۳. نتیجه‌گیری

تجهیز امام معصوم متوقی به دست امام معصوم زنده، صرفاً مسأله‌ای فقهی نیست، بلکه از یک سو برای اثبات قطعیت داشتن یا قطعیت نداشتن قاعده‌ی «الْأَمَامَ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» و از سوی دیگر، برای حل موضوع تجهیز امام حسین (ع)، امام کاظم (ع)

و امام رضا (ع)، آن گونه که تاریخ گزارش کرده است، خواهناخواه پای علم حدیث و کلام نیز به میان کشیده می شود.

این مسأله از موضوعاتی بوده است که در سده های میانه ی اسلامی (قرن چهارم و پنجم هجری) موجب مناقشه میان دو مکتب شیعی اهل الحدیث قم و مکتب محققان و متکلمان بغداد شده است. دیدگاه مکتب قم در خصوص تجهیز امام متوقی، نص گرا و بر اساس احادیث است، حال آن که دیدگاه مکتب بغداد در این زمینه نیز بر معرفت عقلی مبتنی است.

شیخ صدوق، برجسته ترین نماینده ی مکتب قم، در خصوص تجهیز موسی بن جعفر الکاظم (ع)، با استناد به روایتی نقل می کند که امام رضا (ع) در آن هنگام کودک بود و در مدینه اقامت داشت و برای غسل پدر و اقامه ی نماز میت بر آن حضرت، در بغداد حضور یافت؛ در مقابل، سیدمرتضی علم الهدی، برجسته ترین نماینده ی مکتب بغداد، این روایت را خبر واحدی می داند که موجب علم نمی شود و حضور امام رضا (ع) در بغداد برای عهده داری تجهیز امام کاظم (ع) را نمی پذیرد.

از بررسی مصادر تاریخی روشن می شود که هیچ شاهد یا قرینه ی تاریخی در خصوص حضور امام رضا (ع) در بغداد و تجهیز امام کاظم (ع) به دست آن حضرت وجود ندارد. بنابراین گزارش های تاریخی نیز پشتیبان دیدگاه مکتب بغداد (متکلمان و محققان) در خصوص حضور نیافتن امام رضا (ع) به هنگام وفات امام کاظم (ع) در بغداد و در نتیجه، تجهیز نشدن امام کاظم (ع) به دست امام رضا (ع) است. از سیاق گزارش های تاریخی، چنین فهمیده می شود که ظاهراً متولی تجهیز امام کاظم (ع)، دوست آن حضرت با همکاری سلیمان بن ابی جعفر منصور عباسی بوده است.

سیدمرتضی با تنزل قاعده ی تجهیز معصوم از قطعیت به مشروط بودنش به قدرت و امکان تولی امر تجهیز امام متوقی برای امام زنده، راه خُرده گیری مخالفان بر آموزه های اعتقادی شیعیان را بست. وی با مقید کردن تولی تجهیز امام به دو شرط قدرت و امکان، با ارائه ی تفسیر عقلانی از روایت تجهیز امام متوقی به دست معصوم بعدی، عقیده ی امامیه را به دور از افراط و تفریط روشن کرد. دیدگاه مکتب بغداد در عصر حاضر نیز می تواند در خصوص این پرسش که براساس قاعده ی «الْأَمَامُ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا أَمَامٌ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ»، تجهیز حضرت صاحب الامر (ع) را چه کسی برعهده می گیرد، پاسخی عقلانی و شرعی باشد.

یادداشت ها

۱. پیوستگی میان پدیده های تاریخی و نظریه های حدیثی-کلامی، از مطالعات میان رشته ای است که لزوم غسل یا تجهیز هر امام به دست امام بعدی، در این شمار است. مسأله ی تجهیز معصوم چهار دانش فقه، حدیث، کلام و تاریخ را به هم پیوند می دهد.

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع) ... ۳۷

۲. «و قد ينسبون هؤلاء الجهله و همهم الى القدماء كابن بابويه و غيره حيث انهم لا ينكروا في كتبهم هذه الفروع الفقهييه و لم يدروا انه لا يلزم من عدم الذكر انكار ... مع ان ابن بابويه ايضا ربما ذكر في الفقيه، فتاوى من قبيل اجتهادات المتأخرين، بل ما يفعله المتأخرون» (صلاه الجمعة، ۱۲۸/۴ خ، ص ۹۶-۹۷).

۳. یکی از شواهدی که نشان می‌دهد نوشته‌های فقهی مکتب قم در قالب روایات نوشته می‌شد سخن شیخ صدوق در مقدمه‌ی کتاب من لا یحضره الفقیه است. وی در این خصوص می‌گوید: «این کتاب در بردارنده‌ی احادیثی است که من به آن‌ها فتوا می‌دهم و به صحت آن‌ها حکم می‌کنم و به آن‌ها اعتقاد پیدا کرده‌ام (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳).

۴. ثم رأيت شخصاً اشبه الأشخاص به جالسا إلى جانبه و كان عهدى بسيدى الرضا (ع) و هو غلام فأردت سؤاله فصاح بى سيدى موسى (ع) فقال أليس قد نهيتك يا مسيب فلم أزل صابراً حتى مضى و غاب الشخص ثم انهيت الخبر إلى الرشيد فوافقى السندي بن شاهك فو الله لقد رأيتهم بعينى و هم يظنون انهم يغسلونه فلما تصل أيديهم إليه و يظنون انهم يحنطونه و يكفونونه و أراهم لا يصنعون به شيئاً و رأيت ذلك الشخص يتولى غسله و تحنيطه و تكفينه و هو يظهر المعاونة لهم و هم لا يعرفونه فلما فرغ من أمره قال لى ذلك الشخص يا مسيب مهما شككت فيه فلما تشكن فى فانى امامك و مولاك و حجة الله عليك بعد أبى (ع) يا مسيب مثلى مثل يوسف الصديق (ع) و مثلهم مثل أخوته حين دخلوا عليه فعرقهم و هم له منكرون ثم حمل (ع) حتى دفن فى مقابر قریش و لم يرفع قبره أكثر مما أمر به ثم رفعوا قبره بعد ذلك و بنوا عليه (ابن بابويه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۴).

۵. «ان وجدنا حديثا يخالف احكام العقول اطرحناه لقضيه العقل بفساده» (مفيد، ۱۴۱۳ق ج، ص ۱۴۹).

۶. افزون بر شیخ مفید، پیش از وی، مؤلفان مصادری نظیر *مقتل الحسين و مصرع اهل بيته و اصحابه فى كربلاء* (متوفى ۱۵۷ هـ)، *انساب الاشراف* (متوفى ۲۷۹ هـ)، *الاخبار الطوال* (متوفى ۲۸۲ هـ)، *تاريخ الامم و الملوك* (متوفى ۳۱۰ هـ)، *مروج الذهب و معادن الجوهر* (متوفى ۳۴۶ هـ) می‌نویسند: ساکنان غاضریه، از قبیله‌ی بنی‌اسد، حسین (ع) و یارانش را یک روز پس از شهادتشان به خاک سپردند (ابومخنف، ۱۴۰۸ق، صص ۱۵۷-۱۵۸؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۰۵؛ دینوری، ۱۳۶۸ق، ص ۲۶۰؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۵۵؛ المسعودی، ۱۴۰۹ق الف، ج ۳، ص ۶۳). پس از شیخ مفید نیز مؤلفان مصادری نظیر: *مقتل الحسين* (متوفى ۵۶۸ هـ)، *مناقب ال ابي طالب* (متوفى ۵۸۸ هـ)، *الکامل فى التاريخ* (متوفى ۶۳۰ هـ)، *اللهوف فى قتلى الطغوف* (متوفى ۶۶۴ هـ)، *البدایه و النهایه* (متوفى ۷۷۴ هـ) می‌نویسند: هنگامی که ابن‌سعد از کربلا فاصله گرفت، گروهی از بنی‌اسد بیرون آمدند و بر آن پیکرهای پاک خون‌لود نماز خواندند و آن‌ها را در همین جایی که اکنون هستند به خاک سپردند (الخوارزمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۴۴؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۲۱؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۴، ص ۸۰؛ ابن‌طاووس، ۱۴۱۴ق، ص ۸۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۸۹). آنچه در اثبات نظری دیدگاه مکتب بغداد از همه‌ی این مصادر مهم‌تر است گزاره‌ی است در زیارت «ناحیه‌ی مقدسه» که مسلماً حضرت صاحب‌الامر (ع) آن را صادر کرده است و در کتب متقدمان و علمای شیعه، از زمان‌های دور تاکنون، ثبت و ضبط شده و آمده است که: «السَّلامُ عَلَی مَنْ دَفَنَهُ أَهْلُ الْقُرَى» (مفيد، ۱۴۳۴ق، ص ۲۷۳؛ ابن‌المشهدی، ۱۳۷۸ق، ص ۴۹۹؛ ابن‌طاووس، ۱۴۱۶ق، ص ۲۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۳۱۷، ۳۲۸).

۳۸ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، سری ۳، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۸۴، صص: ۲۱-۵۰

۷. آن گونه که سیدمرتضی در مقایسه با استادش شیخ مفید (که معتقد بود عقل بدون کمک سمع، از دستیابی به معرفت دینی ناتوان است)، بر این باور بود که باید خداوند را تنها با عقل شناخت (علم‌الهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۱۲۵؛ علم‌الهدی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۷-۱۲۸).
۸. حملات شریف مرتضی و استادش شیخ مفید بر مکتب قم، این مکتب را در سرایشی زوال و انقراض قرار داد؛ آن گونه که در برخی از مآخذ قدیم، از این کشمکش سخت میان این دو مکتب شیعی سخن رفته است (الشهرستانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۶۶؛ رازی قزوینی، ۱۳۵۸ق، ص ۵۶۸).
۹. خبر واحد خبری است که راویان آن به حد تواتر نرسد و نیز همراه با روایت، قرینه‌ای وجود نداشته باشد که قطع به صدور را در پی داشته باشد. به حد تواتر نرسیدن راویان حدیث، اعم از آن است که راوی یک نفر باشد یا چند نفر؛ زیرا در تعریف تواتر گفته می‌شود که باید تعداد راویان به حدی باشد که احتمال کذب را از میان بردارد؛ بنابراین اگر راویان متعدد بودند، ولی تعداد آن‌ها احتمال کذب را از میان نبرد، آن حدیث خبر واحد تلقی می‌شود. خبر واحد اقسامی دارد: خبر واحد مسند، خبر واحد غیرمسند؛ خبر واحد مسند نیز خود به دو قسم تقسیم می‌شود: خبر واحد مسند معتبر، خبر واحد مسند غیرمعتبر (جناتی، ۱۳۸۸ق، ص ۱۴۹، ۲۱۰).
۱۰. امام کاظم (ع) جد پنجم شریف مرتضی بود (النجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۷۰؛ یاقوت الحموی، ۱۹۹۳، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ ابن حجر العسقلانی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۵۶)؛ در نتیجه طبیعی به نظر می‌رسد که باتوجه به قرابت اجدادی‌ای که شریف مرتضی با امام کاظم (ع) داشت، کیفیت غسل، کفن و دفن ایشان را از پدران خود سینه‌به‌سینه شنیده باشد.
۱۱. در مصادر شیعه، اصل این که زیارت ناحیه از حضرت صاحب‌الامر (ع) صادر شده پذیرفته شده است. علمای طراز اول شیعه در کتاب‌های خویش، آن را یک زیارت مأثور و حدیث مشهور دانسته‌اند که در این مختصر، مجال آن نیست که به آن بپردازیم.
۱۲. قد روینا فی بعض هذه الأخبار أنّ الرضا (ع) قد غسل أباه موسى بن جعفر (ع) من حیث خفی علی الحاضرین لغسله غیر من اطلع علیه و لا تنکر الواقفیه ان الامام يجوز ان يطوی الله تعالی له البعد حتی یقطع المسافه البعیده فی المده الیسیره (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۶).
۱۳. شریف مرتضی نه تنها با ظهور معجزه به دست امام معصوم مخالف نیست، بلکه از برجسته‌ترین علمای امامی است که ظهور معجزه به دست غیر انبیاء، اعم از ائمه‌ی معصوم و حتی بندگان صالح و مؤمنان فاضل را مبرهن و مستدل ساخته است و در برخی احوال و شرایط، اظهار معجزه ائمه‌ی معصومین (ع) را واجب می‌داند (علم‌الهدی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۳۲).
۱۴. همه‌ی مصادر به اتفاق می‌نویسند: بعد از آن که موسی بن جعفر (ع) از دنیا رفت، سندی بن شاهک فقها و سرشناسان بغداد را که هشتمین عدی نیز در میان آنان بود، بر جنازه‌ی امام وارد کرد تا ببینند که در امام آثار زخم و خفگی وجود ندارد (المسعودی، ۱۴۰۹ق، ب، ص ۲۱۳؛ الاصفهانی، بی تا، ص ۴۱۷؛ مفید، ۱۴۱۳ الف، ج ۲، ص ۲۴۲؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۲۳؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۲۲۰؛ اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۷۶۳؛ ابن الطقطقی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۹۵؛ الحلّی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۰۶؛ ابن عنبه، ۱۳۸۰ق، ص ۱۹۶؛ المالکی المکی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۹۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸، ص ۲۴۸؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص ۴۶۱). همچنین برخی مصادر می‌نویسند: هارون الرشید شخصاً

بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۳۹

بزرگان طالبی، بنی‌العباس و سرشناسان مملکت و والیان را احضار کرد تا ببینند که موسی‌بن‌جعفر (ع) به مرگ طبیعی از دنیا رفته است (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۰۵؛ صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۳۹).
۱۵. از دیدگاه سیدمرتضی راه اثبات عقیده‌ی رجعت، باتوجه‌به این‌که فی‌نفسه امر محالی نیست و مقدور خداوند سبحان است، اجماع امامیه بر وقوع آن است و اجماع به دلیل داخل‌بودن نظر امام معصوم در آن حجت است (علم‌الهدی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۵-۱۲۶؛ علم‌الهدی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۰۲-۳۰۳؛ علم‌الهدی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۵-۱۳۹).

منابع

۱. آقا بزرگ الطهرانی، محمدمحسن، (۱۴۰۳ ق)، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دار الاضواء.
۲. ابراهیم، فؤاد، (۱۴۳۳ق)، *الفقیه و الدوله الفکر السیاسی الشیعی (بحث فقهی تاریخی)*، بیروت: دار المرتضی.
۳. ابن‌اثیر، ابوالحسن علی‌بن‌محمد الجززی، (۱۳۸۵ ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر.
۴. ابن‌بابویه، ابوجعفر محمدبن‌علی‌بن‌الحسین‌بن‌بابویه القمی، (۱۴۳۲ ق)، *الاعتقادات*، تحقیق و تعلیق مؤسسه الامام الهادی، الطبعة الثانية، قم: مؤسسه الامام الهادی.
۵. ابن‌بابویه، ابوجعفر محمدبن‌علی‌بن‌الحسین‌بن‌بابویه القمی، (۱۳۷۸ ق)، *عیون اخبار الرضا*، تحقیق مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان.
۶. ابن‌بابویه، ابوجعفر محمدبن‌علی‌بن‌الحسین‌بن‌بابویه القمی، (۱۳۹۵ ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، تهران: اسلامیه.
۷. ابن‌بابویه، ابوجعفر محمدبن‌علی‌بن‌الحسین‌بن‌بابویه القمی، (۱۴۱۳ ق)، *من لا یحضره الفقیه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۸. ابن‌براج، ابوالقاسم عبدالعزیز بن‌نحیر، (۱۴۱۱ ق)، *جواهر الفقه*، تحقیق ابراهیم بهادری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم.
۹. ابن‌حجر العسقلانی، شهاب‌الدین ابی‌الفضل احمدبن‌علی، (۱۴۰۷ ق)، *لسان‌المیزان*، بیروت: دار الفکر.
۱۰. ابن‌شهرآشوب، محمدبن‌علی السروی‌المازندرانی، (۱۳۶۹ ق)، *متشابه القرآن و مختلفه*، قم: دار بیدار للنشر.
۱۱. ابن‌شهرآشوب، محمدبن‌علی السروی‌المازندرانی، (۱۴۱۲ ق)، *مناقب ال‌ابی‌طالب*، تحقیق یوسف البقاعی، الطبعة الثانية، بیروت: دار الاضواء.
۱۲. ابن‌شعبه‌حرانی، ابومحمد الحسن‌بن‌علی‌بن‌الحسین، (۱۴۰۴ ق)، *تحف العقول عن ال‌ال‌رسول*، تصحیح و تعلیق علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۳. ابن‌طاووس، رضی‌الدین ابی‌القاسم علی‌بن‌موسی‌بن‌جعفر، (۱۴۱۴ ق)، *مقتل الحسین المسمی باللّهوف فی قتلی الطفوف*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

٤٠ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، دوره ٢٢، سری ٣، پاییز ١٤٠١، شماره ٨٤، صص: ٢١-٥٠

١٤. ابن طاووس، رضی‌الدین ابی‌القاسم علی‌بن‌موسی‌بن‌جعفر، (١٤١٦ ق)، *مصباح الزائر*، تحقیق مؤسسه ال‌البت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، قم: مؤسسه ال‌البت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
١٥. ابن طاووس، رضی‌الدین ابی‌القاسم علی‌بن‌موسی‌بن‌جعفر، (١٤٢٠ ق)، *طرف من الانباء و المناقب*، تحقیق قیس بهجت العطار، مشهد: تاسوعا.
١٦. ابن‌الطقطقی، محمدبن‌علی‌بن‌طباطبا، (١٤١٨ ق)، *الفخری فی الاداب السلطانیة و الدول الاسلامیة*، تحقیق عبدالقادر محمد مایو، بیروت: دار القلم العربی.
١٧. ابن‌الوهاب، حسین‌بن‌الوهاب، (بی‌تا)، *عیون المعجزات*، قم: مکتبه الداوری.
١٨. ابن‌عنه، جمال‌الدین احمدبن‌علی‌الحسینی، (١٣٨٠ ق)، *عمده الطالب فی انساب ال‌ابی‌طالب*، تصحیح محمدحسن آل‌الطالقانی، الطبعة الثانية، النجف: منشورات المطبعة الحیدریه.
١٩. ابن‌الغضائری، احمدبن‌حسین‌بن‌عبیدالله، (١٤٢٢ ق)، *الرجال*، تحقیق سیدمحمدرضا حسینی‌جلالی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار‌الحديث.
٢٠. ابن‌کثیر، ابوالفداء اسماعیل‌بن‌عمر، (١٤٠٧ ق)، *البدایه و النهایه*، بیروت: دار‌الفکر.
٢١. ابن‌المشهدی، ابوعبدالله محمدبن‌جعفر، (١٣٧٨ ق)، *المزار الکبیر*، تحقیق جواد القیومی‌الاصفهانى، قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه، مؤسسه النشر الاسلامی.
٢٢. ابوالصلاح الحلبی، تقی‌الدین‌بن‌نجم، (١٤٠٣ ق)، *الکافی فی الفقه*، تحقیق رضا استادی، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی (ع).
٢٣. ابوالصلاح الحلبی، تقی‌الدین‌بن‌نجم، (١٤٠٤ ق)، *تقريب المعارف*، تحقیق فارس‌الحسون، قم: ال‌هادی.
٢٤. ابومخنف، لوط‌بن‌یحیی، (١٤٠٨ ق)، *مقتل‌الحسین و مصرع‌اهل‌بیته و اصحابه فی کربلاء*، الکویت: مکتبه الالفین.
٢٥. اربلی، ابوالفتح علی‌بن‌عیسی، (١٤٢١ ق)، *کشف‌الغمه فی معرفه الائمة*، قم: انتشارات رضی.
٢٦. ال‌اصفهانى، ابوالفرج علی‌بن‌الحسین، (بی‌تا)، *مقاتل‌الطالبیین*، تحقیق سیداحمد صقر، بیروت: دار‌المعرفه.
٢٧. البانی، الشیخ‌عصری، (١٤٣١ ق)، *الحیاه السیاسیة للامام‌الکاظم (ع)*، قم: مرکز المصطفی‌العالمی للترجمه و النشر.
٢٨. بحرانی‌اصفهانى، عبدالله‌بن‌نورالله، (١٤١٣ ق)، *عواالم‌العلوم و المعارف و الاحوال من الایات و الاخبار و الاقوال (مستدرک سیده‌النساء الی‌الامام‌الجواد)*، قم: مؤسسه الامام‌المهدی.
٢٩. بحرانی، سید‌هاشم‌بن‌سلیمان، (١٤١٣ ق)، *مدینه‌المعاجز الائمة الاثنی عشر و دلائل‌الحجج علی‌البشر*، قم: مؤسسه المعارف‌الاسلامیه.
٣٠. بلاذری، احمدبن‌یحیی‌بن‌جابر، (١٤١٧ ق)، *انساب‌الاشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دار‌الفکر.
٣١. التستری، محمدتقی، (١٤٠١ ق)، *الاخبار‌الدخیله*، علق‌علیه‌علی‌اکبر‌الغفاری، الطبعة الثانية، تهران: مکتبه الصدوق.

- بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۴۱
۳۲. جعفریان، رسول، (۱۴۲۹ ق)، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*، چاپ یازدهم، قم: انتشارات انصاریان.
۳۳. جناتی، محمدابراهیم، (۱۳۸۸)، *مصادر اجتهاد از منظر فقیهان*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳۴. الحاج حسن، حسین، (۱۴۲۰ ق)، *باب الحوائج الامام موسی الکاظم (ع)*، بیروت: دار المرتضی.
۳۵. حر عاملی، محمدبن حسن، (۱۴۲۵ ق)، *اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات*، بیروت: الاعلمی.
۳۶. حسینیان مقدم، حسین و ابراهیم گودرزی، (۱۳۹۶)، «بازشناسی حدیث «لِإِمَامٍ لَا يُغْسَلُهُ إِلَّا الْإِمَامُ» در گفتمان واقفیه و امامیه»، *علوم حدیث*، سال ۲۲، شماره ۴، صص ۱۰۲-۱۲۲.
۳۷. الحلّی، حسن بن سلیمان، (۱۳۷۰ ق)، *مختصر بصائر الدرجات*، النجف الاشرف: منشورات المطبعه الحیدریه.
۳۸. الحلّی، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، (۱۳۸۱ ق)، *رجال العلامه الحلّی، خلاصه الاقوال فی معرفه احوال الرجال*، النجف الاشرف: منشورات المطبعه الحیدریه.
۳۹. الحلّی، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، (۱۴۱۷ ق)، *المستجد من کتاب الارشاد*، تحقیق محمود البدری، قم: مؤسسه المعارف الاسلامی.
۴۰. الخصبی، حسین بن حمدان، (۱۴۱۹ ق)، *الهدایه الکبری*، بیروت: البلاغ.
۴۱. الخَطّاوی، وسّام، (۱۴۲۷ ق)، *المناهج الروائیه عند شریف المرتضی*، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.
۴۲. الخطیب البغدادی، ابی بکر احمد بن علی، (۱۴۲۲ ق) *تاریخ مدینه السلام*، تحقیق و تعلیق بشار عواد معروف، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
۴۳. الخوارزمی، ابوالمؤید الموفق بن احمد المکی، (۱۴۱۸ ق)، *مقتل الحسین*، تحقیق محمد السماوی، تصحیح دار انوار الهدی، قم: منشورات انوار الهدی.
۴۴. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، (۱۳۶۸ ق)، *الاخبار الطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، قم: منشورات الراضی.
۴۵. رازی قزوینی، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل، (۱۳۵۸ ق)، *نقض (بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض)*، تصحیح میرجلال الدین محدّث، تهران: انجمن اثار ملی.
۴۶. راوندی، قطب الدین ابوالحسین سعید بن هبة الله، (۱۴۰۹ ق)، *الخراج و الجرائح*، تحقیق مؤسسه الامام المهدي، قم: مؤسسه الامام المهدي.
۴۷. سبحانی، الشیخ جعفر، (۱۴۲۴ ق)، *معجم طبقات المتکلمین*، تقدیم و اشراف جعفر سبحانی، قم: مؤسسه الامام الصادق.
۴۸. الشامی، جمال الدین بن یوسف بن حاتم، (۱۴۲۰ ق)، *الدر النظیم فی مناقب الائمة اللهمیم*، تحقیق مؤسسه النشر الاسلامی، قم: جامعه مدرسین.
۴۹. الشهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، (۱۴۱۳ ق)، *الملل و النحل*، تحقیق احمد فهیمی محمد، الطبعة الثانيه، بیروت: دار الکتب العلمیه.

- ۴۲ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، سری ۳، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۸۴، صص: ۲۱-۵۰
۵۰. شیخ بهائی، محمد بن الحسین بن عبدالصمد، (۱۳۹۰ ق)، *الوجیزه فی علم الدراییه*، قم: مکتبه بصیرتی.
۵۱. الصغیر، محمد حسین علی، (۱۴۳۱ ق)، *الامام موسی بن جعفر (ع) ضحیة الارهاب السیاسی*، الطبعة الثانية، بیروت: مؤسسه البلاغ.
۵۲. الصفار، ابو جعفر محمد بن الحسن، (۱۴۰۴ ق)، *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (علیه السلام)*، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۵۳. *صلاه الجمعه*، کتابخانه ی مجلس شورای اسلامی، شماره بازبای ۱۲۸/۴ خ.
۵۴. الطباطبائی، السید محمد حسین، (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت: منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۵۵. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۷ ق)، *اعلام الوری باعلام الهدی*، تصحیح مؤسسه آل البيت، قم: مؤسسه آل البيت.
۵۶. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، (۱۴۱۳ ق)، *دلائل الامامه*، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه مؤسسه البعثه، قم: بعثت.
۵۷. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، (۱۳۸۷ ق)، *تاریخ الامم والملوک*، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، الطبعة الثانية، بیروت: دار التراث.
۵۸. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، (بی تا)، *الفهرست*، تصحیح و تعلیق السید محمد صادق آل بحر العلوم، النجف: المکتبه المرتضویه.
۵۹. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ق)، *المبسوط فی الفقه الامامیه*، تحقیق سید محمد تقی الکشفی، الطبعة الثالثة، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
۶۰. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، (۱۴۱۱ ق)، *کتاب الغیبه للحجه*، تحقیق عبداللّه تهرانی و علی احمد ناصح، قم: دار المعارف الاسلامیه.
۶۱. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، (۱۴۱۵ ق)، *تفسیر نور الثقلین*، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان.
۶۲. عطائی نظری، حمید، (۱۳۹۷)، «نگاهی به ادوار و مکاتب کلامی امامیه در قرون امامیه»، *آینه پژوهش*، سال ۲۹، شماره ۳، صص ۳-۵۶.
۶۳. علم الهدی، سید مرتضی علی بن الحسین، (بی تا)، *رسائل الشریف المرتضی*، تقدیم و اشراف السید احمد الحسینی، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.
۶۴. علم الهدی، سید مرتضی علی بن الحسین، (۱۳۷۳ ق)، «*الاصول الاعتقادیه*»، فی: *نفائس المخطوطات، المجموعه الثانيه*، تحقیق محمد حسن آل یاسین، بغداد: دار المعارف، صص ۸۲-۷۹.
۶۵. علم الهدی، سید مرتضی علی بن الحسین، (۱۳۷۶ ق)، *الذریعه الی اصول الشریعه*، تصحیح ابو القاسم گرجی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (ع)... ۴۳
۶۶. علم الهدی، سیدمرتضی علی بن الحسین، (۱۴۱۰ ق)، الشافی فی الامامه، تحقیق و تعلیق السيدعبدالزهراء الحسينی، تصحیح السيد فاضل الميلانی، الطبعة الثانية، تهران: مؤسسه الصادق للطباعة و النشر.
۶۷. علم الهدی، سیدمرتضی علی بن الحسین، (۱۴۱۱ ق)، الذخیره فی علم الکلام، تحقیق السيداحمد الحسينی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۶۸. علم الهدی، سیدمرتضی علی بن الحسین، (۱۴۱۹ ق)، شرح جُمَل العِلْم و العَمَل، تصحیح و تعلیق یعقوب جعفری، تهران: دار الاسوه للطباعة و النشر.
۶۹. علم الهدی، سیدمرتضی علی بن الحسین، (۱۴۳۱ ق)، تفسیر الشریف المرتضی (نفائس التاویل)، تصحیح السيد مجتبی احمد الموسوی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۷۰. فتال نیشابوری، محمدبن احمد، (۱۳۷۵ ق)، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، قم: منشورات الشریف الرضی.
۷۱. القرشی، باقر شریف، (۱۴۳۱ ق)، حياه الامام موسی بن جعفر (دراسة وتحليل)، تحقیق مهدی باقر القرشی، الکاظمین: العتبه الکاظمیه المقدسه.
۷۲. القمی، عباس، (۱۳۷۹)، منتهی الامال فی تواریخ النبی و الال، قم: دلیل ما.
۷۳. کراجکی، محمدبن علی، (۱۴۱۰ ق)، کنز الفوائد، تحقیق عبدالله نعمه، قم: دار الزخائر.
۷۴. الکلینی، ابی جعفر محمدبن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، الطبعة الرابعة، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۷۵. الکوثرانی العاملی، علی، (۱۴۳۱ ق)، الامام الکاظم (ع) سید بغداد و حامیه و شفیعها، تقدیم محمدعلی الحلو، الكربلاء: العتبه الحسينیه المقدسه.
۷۶. المازندرانی، محمدصالح بن احمد، (۱۳۸۲ ق)، شرح الکافی الاصول و الروضه، تهران: المکتبه الاسلامیه.
۷۷. المالکی المکی، علی بن محمد بن احمد بن صباغ، (۱۴۲۲ ق)، الفصول المهمه فی معرفه الائمه، قم: دار الحدیث.
۷۸. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، الطبعة الثالثة المصححه، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۷۹. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۴ ق)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۸۰. محسنی، محمدآصف، (۱۴۲۶ ق)، مَشْرَعَه بحار الانوار، الطبعة الثانية، بیروت: مؤسسه العارف للمطبوعات.
۸۱. محی الدین، عبدالرزاق، (۱۹۵۷م)، ادب المرتضی من سیرته و آثاره، بغداد: مطبعة المعارف.
۸۲. المدرسی، السيدمحمدتقی، (۱۴۳۱ ق)، الامام الکاظم قُدوه و اسوه، الطبعة الثالثة، بیروت: مرکز العصر للثقافة والنشر.

- ۴۴ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، سری ۳، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۸۴، صص: ۲۱-۵۰
۸۳. مدرسی طباطبائی، سیدحسین، (۱۳۶۸)، مقدمه/ای بر فقه شیعه (کلیات و کتاب‌شناسی)، ترجمه‌ی محمدآصف فکرت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۸۴. المسعودی، ابوالحسن علی بن‌الحسین بن‌علی، (۱۴۰۹ ق الف)، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق اسعد داغر، الطبعة الثانية، قم: دار الهجره.
۸۵. المسعودی، ابوالحسن علی بن‌الحسین بن‌علی، (۱۴۰۹ ق ب)، اثبات الوصیه للإمام علی بن‌ابی‌طالب علیه‌السلام، الطبعة الثانية، بیروت: دار الاضواء.
۸۶. مفید، محمدبن محمدبن‌النعمان، (۱۴۱۳ ق الف)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
۸۷. مفید، محمدبن محمدبن‌النعمان، (۱۴۱۳ ق ب)، التذکره باصول الفقه، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
۸۸. مفید، محمدبن محمدبن‌النعمان، (۱۴۱۳ ق ج)، تصحیح اعتقادات الامامیه، الطبعة الثانية، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
۸۹. مفید، محمدبن محمدبن‌النعمان، (۱۴۳۴ ق)، المزار الکبیر، تحقیق احمد علی مجید الحلی، قم: منشورات مکتبه العلامه المجلسی.
۹۰. مهریزی، مهدی، (۱۳۹۰)، حدیث پژوهی، چاپ دوم، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.
۹۱. النجاشی، ابوالعباس احمدبن علی بن‌احمد، (۱۴۱۸ ق)، رجال النجاشی، تحقیق السیدموسی الشبیری الزنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم.
۹۲. النقدی، جعفر ابن‌الحاج محمد، (۱۹۴۸ م)، تاریخ الامامین الکاظمین علیهما السلام و روضتهما الشریفه، بغداد: المطبعة العربیه.
۹۳. النوری الطبرسی، المیرزا الشیخ حسین، (۱۴۱۱ ق)، مُستدرک الوسائل و مُستنبط المسائل، تحقیق مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، الطبعة الثانية، بیروت: مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
۹۴. یاقوت الحموی، شهاب‌الدین یاقوت بن‌عبدالله الرومی، (۱۹۹۳ م)، معجم الادباء ارشاد الاریب الی معرفه الادیب، تحقیق احسان عباس، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
۹۵. یعقوبی، احمد بن‌ابی‌یعقوب بن‌جعفر، (بی‌تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.

References

1. Abu al-Salah al-Halabi, Taqiyat al-Din ibn Najm, (1403 AH), *Al-Kafi fi al-Fiqh*, research by Reza Ostadi, Isfahan: Imam's school of Amir al-Mu'minin Ali (AS). (In presian)
2. Abu al-Salah al-Halabi, Taqiyat al-Din ibn Najm, (1404 AH), *Taghrib-al-Maaref*, research by Fars Al-Hassoun, Qom, Al-Hadi. (In presian)
3. Abu Makhnaf, Lot ibn Yahya, (1408 AH), *Maqtal*, Kuwait: Al-Alfin Library. (In presian)
4. Agha Bozorg Al-Tehrani, Mohammad Mohsen, (1403 AH), *Al-Zaria Ela-Tasanif al-Shi'a*, Beirut: Dar al-Azwa '. (In presian)

5. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (1373 AH), *Al'usul al'ietqadyh Nafais Al-Mukhtoutat*, Second Collection, research by Mohammad Hassan Al-Yasin, Baghdad: Dar Al-Ma'arif, Pp. 82_79. (In presian)
6. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (1376 AH), *Al-Dari'ah Al-Usul Al-Shari'ah*, edited by Abolghasem Gorji, Tehran: Tehran University Press. (In presian)
7. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (1410 AH), *Al-Shafi'i Fi Al-Imamah*, research and commentary by Sayyid Abdul Zahra Al-Husseini, corrected by Sayyid Fadhil Al-Milani, second edition, Tehran: Al-Sadiq Foundation for Printing and Publishing. (In presian)
8. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (1411 AH), *Al-Zakhirah*, research by Sayyid Ahmad Al-Husseini, Qom: Islamic Publishing Foundation. (In presian)
9. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (1419 AH), *Sharh jumal Al-Elm wa Al-Amal*, correction and suspension of Yaqub Jafari, Tehran: Dar Al-Aswa for printing and publishing. (In presian)
10. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (1431 AH), *Tafsir Al-Sharif Al-Murtada (Nafais Al-Tawwil)*, edited by Sayyid Mujtaba Ahmad Al-Musawi, Beirut: Al-A'jami Foundation for Publications. (In presian)
11. Alam Al-Huda, Sayyid Murtaza Ali ibn Al-Hussain, (n.d.), *Rasa'il Al-Sharif Al-Murtaza*, Beirut: Al-Noor Publishing House. (In presian)
12. Al-Arusi Al-Hawizi, Abd Ali ibn Juma, (1415 AH), *Tafsir Noor Al-Thaqalin*, research by Hashem Rasooli Mahallati, fourth edition, Qom: Ismailis. (In presian)
13. Al-Bani, Sheikh Asri, (1431 AH), *Political Life for Imam Al-Kadhim (AS)*, Qom: Mustafa Al-Alami Center. (In presian)
14. Al-Fattal Al-Neyshaburi, Mohammad ibn Ahmad, (1375 AH), *Rawdat Al-wa'izin wa basirat Al-mutta'izin*, Qom: Al-Sharif Al-Radhi Publications. (In presian)
15. Al-Hajj Hassan, Hussein, (1420 AH), *Bab Al-Hawaij Al-Imam Musa Al-Kadhim (AS)*, Beirut: Dar Al-Murtada. (In presian)
16. Al-Hali, Hassan ibn Sulayman, (1370 AH), *Basa'ir ad-Darajat*, Najaf: Al-Haydari Press Publications. (In presian)
17. Al-Hali, Hassan ibn Yusuf ibn Motahar Hali, (1381 AH), *Khulasat al-aqwal*, Najaf: Al-Haydari Press. (In presian)
18. Al-Hali, Hassan ibn Yusuf ibn Motahar Hali, (1417 AH), *Al-Mustajad*, research by Mahmoud Al-Badri, Qom: Islamic Knowledge Foundation. (In presian)
19. Al-Isfahani, Abu al-Faraj Ali ibn al-Hussain, (n.d.), *Maqatil al-Talibiyyin*, research by Sayyid Ahmad Saqr, Beirut: Dar al-Ma'rifah.
20. Al-Kharazmi, Abu al-Muayyid al-Muwaffaq bin Ahmad al-Makki, (1418 AH), *Maqtal al-Hussain*, Investigated by Mohammad al-Samawi, Qom: Anwar al-Huda Publications. (In presian)
21. Al-Khasibi, Hussein ibn Hamdan, (1419 AH), *Al-Hidaya al-kubra*, Beirut: Al-Balagh. (In presian)
22. Al-Khatawi, Wassam, (1427 AH), *Almanahij al-Rawayiyt eind Sharif Al-*

Murtaza, Qom: Dar Al-Hadith. (In presian)

23. Al-Khatib Al-Baghdadi, Abi Bakr Ahmad ibn Ali, (1422 AH), *Tarikh Baghdad*, researched by Bashar Ovad Maroof, Beirut: Dar Al-Gharb Al-Islami. (In presian)

24. Al-Kolini, Abi Ja'far Mohammad ibn Ya'qub, (1407 AH), *Al-Kafi*, research by Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi, fourth edition, Tehran: Islamic Library. (In presian)

25. Al-Kurani Al-Ameli, Ali, (1431 AH), *Al'iimam Al-Kazamu sayed Baghdad*, presented by Mohammad Ali Al-Hulu, Karbala: Al-Husseini Al-Husseiniyyah. (In presian)

26. Al-Madrasi, Sayyid Mohammad Taqi, (1431 AH), *Imam Al-Kadhim Al-Qadwa wa Al-Aswa*, third edition, Beirut: Center for Age and Publishing. (In presian)

27. Al-Madrasi, Sayyid Mohammad Taqi, (1431 AH), *Imam Al-Kadhim Al-Qadwa wa Al-Aswa*, third edition, Beirut: Center for Age and Publishing. (In presian)

28. Al-Maleiki Al-Makki, Ali ibn Mohammad ibn Ahmad ibn Sabbagh, (1422 AH), *Al-Fusul Al-muhimma fi ma'rifat Al-a'imma*, Qom: Dar Al-Hadith. (In presian)

29. Al-Mas'udi, Abu Al-Hasan Ali ibn Al-Hussain ibn Ali, (1409 AH b), *Ithbat Al-Wasyt lil'Imam ALI bin 'Aby-talib*, second edition, Beirut: Dar Al-Adwa '. (In presian)

30. Al-Mas'udi, Abu Al-Hasan Ali ibn Al-Hussain ibn Ali, (1409 AH b), *Ithbat Al-wasiyya li-l-Imam 'Ali b. Abi Talib*, second edition, Beirut: Dar Al-Adwa '. (In presian)

31. Al-Mas'udi, Abu Al-Hasan Ali ibn Al-Hussain ibn Ali, (1409 AH), *Murawij Al-DHahab va Maeadin Al-Jawhar*, research of Asad Dagher, second edition, Qom: Dar Al-Hijra. (In presian)

32. Al-Mas'udi, Abu Al-Hasan Ali ibn Al-Hussain ibn Ali, (1409 AH), *Muruj Al-dhahab wa ma'adin Al-jawhar*, research of Asad Dagher, second edition, Qom: Dar Al-Hijra. (In presian)

33. Al-Najashi, Abu Al-Abbas Ahmad ibn Ali ibn Ahmad, (1418 AH), *Rijal Al-Najashi*, researched by Al-Sayyid Musa Al-Shabir Al-Zanjani, Qom. (In presian)

34. Al-Naqdi, Ja'far ibn Al-Hajj Mohammad, (1948), *History of the Faithful of the Kadhimah*, peace be upon them and their honorable sustenance, Baghdad: Arab Press.

35. Al-Nuri Al-Tabarsi, Al-Mirza Al-Sheikh Hussein, (1411 AH), *Mustadrak Al-wasa'il*, Investigation of Al-Bayt Foundation, for the revival of inheritance, second edition, Beirut: Al-Bayt Foundation. (In presian)

36. Al-Qarashi, Baqir Sharif, (1431 AH), *Life of Imam Musa ibn Ja'far (study and analysis)*, research by Mahdi Baqir Al-Qarashi, Al-Kadhimin: Al-Kadhim Al-Kadhim Al-Maqdis. (In presian)

37. Al-Qomi, Abbas, (1379 AH), *Muntaha l-Amal*, Qom: our reason. (In presian)

38. Al-Saffar, Abu Ja'far Mohammad ibn al-Hasan, (1404 AH), *Basair al-Darjat*, Qom: Library of Ayatollah al-Marashi al-Najafi. (In presian)

39. Al-Saghir, Mohammad Hussein Ali, (1431 AH), *Imam Musa ibn Ja'far dahyt al'iirhab alsiyasiy*, second edition, Beirut: Al-Balagh Foundation.
40. Al-Shahristani, Abu al-Fatah Mohammad ibn Abd al-Karim, (1413 AH), *Al Milal wa al Nihal*, researched by Ahmad Fahmi Mohammad, second edition, Beirut: Dar al-Kitab al-Almiya. (In presian)
41. Al-Shami, Jamal al-Din ibn Yusuf ibn Hatim, (1420 AH), *Al-Durr al-Nazim*, Research of the Islamic Publishing Foundation, Qom: Teachers Association. (In presian)
42. Al-Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein, (1417 AH), *Al-Mizan*, Beirut: Publications of the Scientific Foundation for Publications. (In presian)
43. Al-Tostari, Mohammad Taqi, (1401 AH), *Al-Akhbar Al-Dakhila*, Interest in Ali Akbar Al-Ghaffari, Al-Tabieat Al-Saniyat, Tehran: Maktabe Al-Sadiough. (In presian)
44. Atai Nazari, Hamid, (1397 SH), "A Look at the Periods and Theological Schools of the Imams in the Centuries of the Imams", *Aineh Pajuhesh Magazine*, Vol. 29, No. 3, August and September, Pp. 56-3. (In presian)
45. Bahrani Isfahani, Abdullah ibn Noorullah, (1413 AH), *Avalet al-Oloom*, Qom: Imam Al-Mahdi Foundation. (In presian)
46. Bahrani, Sayyid Hashem ibn Suleyman, (1413 AH), *Madine al-Maajez*, Qom: Islamic Knowledge Foundation. (In presian)
47. Blazeri, Ahmad ibn Yahya ibn Jabir, (1417 AH), *Ansab al-Ashraf*, research by Soheil Zakar and Riyad Zarkali, Beirut: Dar al-Fikr. (In presian)
48. Dinvari, Abu Hanifa Ahmad ibn Davoud, (1368 AH), *Al-Akhbar Al-Tawwal*, research by Abdul Moneim Amer, Qom: Al-Radhi Publications. (In presian)
49. Erbli, Abu al-Fatah Ali ibn Eisa, (1421 AH), *Kashf al-Ghamma fi ma'reifat al-A'imma*, Qom: Razi Publications. (In presian)
50. Hosseinian Moghadam, Hossein and Ibrahim Goodarzi, (1396 SH), "Recognition of the hadith", *Quarterly Journal of Hadith Sciences*, Vol. 22, No. 4, Pp. 102-122.
51. Hurre al-'Amili, Mohammad ibn Hassan, (1425 AH), *Esbat al-hudat bi-l-nusus wa l-mu'jizat*, Beirut: Al-Almiya. (In presian)
52. Ibn Abdul Wahab, Hussein ibn Abdul Wahab, (n.d.), *Oyoun al-Moajezat*, Qom: Al-Dawari School. (In presian)
53. Ibn al-Ghazaeiri, Ahmad ibn Hussain ibn Obaidullah, (1422 AH), *Al-Rijal*, research of Sayyid Mohammad Reza Hussein Jalali, Qom: Dar Al-Hadith. (In presian)
54. Ibn al-Mashhadi, Abu Abdullah Mohammad ibn Ja'far, (1378 AH), *Al-Mazar al-Kabir*, research by Jawad al-Qayyumi al-Isfahani, Qom: Islamic Publishing Foundation. (In presian)
55. Ibn al-Taqtaqi, Mohammad ibn Ali ibn Tabataba, (1418 AH), *Al-Fakhri*, research by Abdul Qadir Mohammad Mayo, Beirut: Dar al-Qalam al-Arabi. (In presian)
56. Ibn Anbe, Jamal al-Din Ahmad ibn Ali al-Husseini, (1380 AH), *Umdat al-Talib fi Ansab Al Abi Talib*, corrected by Mohammad Hassan al-Taleghani, the second edition, Al-Najaf: Al-Haydari printed publications. (In presian)

57. Ibn Aseir, Abu al-Hassan Ali ibn Mohammad al-Jarzi, (1385 AH), *Al-Kamel*, Beirut: Dar Sadr. (In presian)
58. Ibn Babawiyah, Abu Ja'far Mohammad ibn Ali ibn al-Hussain ibn Babawiyah al-Qummi, (1432 AH), *Al-I'tiqadat, research of the Imam Al-Hadi Foundation*, Second edition, Qom: Imam Al-Hadi. (In presian)
59. Ibn Babawiyah, Abu Ja'far Mohammad ibn Ali ibn al-Hussain ibn Babawiyah al-Qummi, (1378 AH), *Oyoun Akhbar al-Reza*, research by Mehdi Lajevardi, Tehran: Jahan Publishing. (In presian)
60. Ibn Babawiyah, Abu Ja'far Mohammad ibn Ali ibn al-Hussain ibn Babawiyah al-Qummi, (1395 AH), *Kamal al-Din and Tamam al-Nemat*, research by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Islamic. (In presian)
61. Ibn Babawiyah, Abu Ja'far Mohammad ibn Ali ibn al-Hussain ibn Babawiyah al-Qummi, (1413 AH), *Man La Yahzareh al-Faqih*, research by Ali Akbar Ghaffari, Qom: Islamic Publications Office. (In presian)
62. Ibn Baraj, Abu al-Qasim Abdul Aziz ibn Nahrir, (1411 AH), *Jawahar al-Fiqh*, research by Ibrahim Bahadori, Qom: Islamic Publications. (In presian)
63. Ibn Hajar al-Asqalani, Shahab al-Din Abi al-Fazl Ahmad ibn Ali, (1407 AH), *Lesan Al-Mizan*, Beirut: Dar al-Fikr. (In presian)
64. Ibn Kasir, Abu al-Fada 'Esmaeil ibn Umar, (1407 AH), *Al-Bidaya wa'l-Nihaya*, Beirut: Dar al-Fikr. (In presian)
65. Ibn Sha'ba harani, Abu Mohammad al-Hassan ibn Ali ibn al-Hussain, (1404 AH), *Tuhaf al-Uqul an al-Rasoul*, correction on Akbar Ghaffari, second edition, Qom: Islamic Publishing Foundation. (In presian)
66. Ibn Shahr Ashob, Mohammad ibn Ali Al-Sarwi Al-Mazandarani, (1369 AH), *Motashabeh Al-Quran and Mokhtalef*, Qom: Dar Bidar Publishing. (In presian)
67. Ibn Shahr Ashob, Mohammad ibn Ali Al-Sarwi Al-Mazandarani, (1412 AH), *Manaqib Al-Abi Talib*, research of Yusuf Al-Baq'a'i, second edition, Beirut: Dar Al-Azwa. (In presian)
68. Ibn Tawus, Razi'at al-Din Abi al-Qasim Ali ibn Musa ibn Ja'far, (1414 AH), *Maqatal Al-Hussein*, Beirut: The Scientific Foundation for Publications. (In presian)
69. Ibn Tawus, Razi'at al-Din Abi al-Qasim Ali ibn Musa ibn Ja'far, (1416 AH), *Mesbah Al-Za'ir, Investigation of Al-Bayt Foundation*, Qom: Al-Bayt Foundation. (In presian)
70. Ibn Tawus, Razi'at al-Din Abi al-Qasim Ali ibn Musa ibn Ja'far, (1420 AH), *Taraf men al-Anbia' wa l-Manaqib*, research of Qais Bahjat al-Attar, Mashhad: Tasua. (In presian)
71. Ibrahim, Fouad, (1433 AH), *The jurist and the state of Shiite political thought (Jurisprudential-Historical debate)*, Beirut: Dar al-Mustafa.
72. Jafarian, Rasool, (1429 AH), *The intellectual and political life of Shiite Imams, 11th edition*, Qom: Ansarian Publications. (In presian)
73. Jannati, Mohammad Ibrahim, (1388 SH), *Sources of ijihad from the perspective of jurists*, Tehran: Amir Kabir Publications. (In presian)
74. Karajki, Mohammad ibn Ali, (1410 AH), *Kanz Al-Fawayid*, research by Abdullah Nima, Qom: Dar Al-Zakhair. (In presian)

75. Majlisi, Mohammad Baqir, (1403 AH), *Bihar Al-anwar*, the third edition of the corrected edition, Beirut: Dar Al-Ihya' Al-Tarath Al-Arabi. (In presian)
76. Majlisi, Mohammad Baqir, (1404 AH), *Mirat Al-Ueql Fi Sharh 'akhbar Al-Alrasul*, Research by Hashem Rasooli Mahallati, Second Edition, Tehran: Dar Al-Kitab Al-Islamiya. (In presian)
77. Mazandrani, Mohammad Salih bin Ahmad, (1382 AH), *Sharh Al-Kafi*, Al-Osoul and Al-Rawda, Beirut: Foundation of Light. (In presian)
78. Mehrizi, Mehdi, (1390 SH), *Hadith Studies*, Second Edition, Qom: Dar Al-Hadith Cultural Scientific Institute. (In presian)
79. Modarresi Tabatabai, Seyed Hossein, (1368 SH), *Introduction to Shiite jurisprudence (generalities and bibliography)*, translated by Mohammad Asef Fekrat, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In presian)
80. Mohiya Al-Din, Abdul Razzaq, (1957), *Adab Al-Murtada*, Baghdad: Al-Ma'arif Press.
81. Mohseni, Mohammad Asif, (1426 AH), *Mashraeat Biharal'anwa*, Second Printing, Beirut: Al-Arif Foundation for Publications. (In presian)
82. Mufid, Mohammad ibn Mohammad ibn Al-Nu'man, (1413 AH A), *Al-Irshad fi ma'rifat hujaj Allah 'ala l-'ibad*, Qom: Sheikh Mufid Congress. (In presian)
83. Mufid, Mohammad ibn Mohammad ibn Al-Nu'man, (1413 AH b), *Tashih Al-i'tiqadat*, Qom: Al-Mu'tamar Al-Alami for Al-Shaykh Al-Mufid. (In presian)
84. Mufid, Mohammad ibn Mohammad ibn Al-Nu'man, (1413 AH), *Al-Irshad*, Qom: Islamiya. (In presian)
85. Mufid, Mohammad ibn Mohammad ibn Al-Nu'man, (1434 AH), *Al-Mazar Al-Kabir*, research by Ahmad Ali Majid Al-Halli, Qom: Publications of the Library of the Majlis.
86. Rawandi, Qutb al-Din Abu al-Hussein Saeed ibin Hibat Allah, (1409 AH), *Al-Khara'ij wa Al-jara'ih*, investigation of the Imam Al-Mahdi Foundation, Qom: Imam Al-Mahdi Foundation. (In presian)
87. Razi Qazvini, Nasir al-Din Abu al-Rasheed Abd al-Jalil, (1358 AH), *Al-naqd*, edited by Mir Jalaluddin Mohaddes, Tehran: National Works Association. (In presian)
88. *Salat al-Jumuea*, Library of the Islamic Consultative Assembly, Recovery No. 4/128 Kh.
89. Sheikh Baha'i, Mohammad ibn al-Hussain ibn Abd al-Samad, (1390 AH), *Al-Wajizah*, Qom: Basirati School. (In presian)
90. Sobhani, Ja'far, (1424 AH), *Dictionary of Classes of Theologians*, Qom: Imam Al-Sadiq Foundation. (In presian)
91. Tabari Amoli Saghir, Mohammad ibn Jarir ibn Rostam, (1413 AH), *Dala'il al-Imama*, Investigating the Islamic Studies of the Ba'athist Foundation, Printing the Hadith, Qom: The Resurrection. (In presian)
92. Tabari, Abu Ja'far Mohammad ibn Jarir, (1387 AH), *Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk*, research by Mohammad Abu Al-Fadl Ibrahim, second edition, Beirut: Dar Al-Tarath. (In presian)
93. Tabarsi, Fazl ibn Hassan, (1417 AH), *'Ealam al-Wary bi'Ealam Alhody*, correction of Al-Bayt Foundation, Qom: Al-Bait Foundation. (In presian)

94. Tusi, Abu Ja'far Mohammad ibn Hassan, (1387 AH), *Al-Mabsut fi fiqhe Al-Imamiyya*, research by Sayyid Mohammad Taqi Al-Kashfi, third edition, Tehran: Al-Mortazawiyah Library for the revival of Al-Jaafari works.
95. Tusi, Abu Ja'far Mohammad ibn Hassan, (1411 AH), *Kitab Al-Ghayba*, researched by Ebadullah Tehrani and Ali Ahmad Naseh, Qom: Dar Al-Ma'aref Al-Islamiyya. (In presian)
96. Tusi, Abu Ja'far Mohammad ibn Hassan, (n.d.), *Al-Fihrist*, correction and commentary of Sayyid Mohammad Sadegh Al-Bahr Al-Ulum, Najaf: Al-Muktabah Library. (In presian)
97. Ya'qubi, Ahmad ibn Abi Ya'qub ibn Ja'far, (Bita), *Tarikh Al-Ya'qubi*, Beirut: Dar Sader. (In presian)
98. Yaqut Al-Hamwi, Shahab Al-Din Yaqut ibn Abdullah Al-Rumi, (1993), *Muejam Al-Udaba*, research by Ehsan Abbas, Beirut: Dar Al-Gharb Al-Islami.

